

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1981 — Ч. 2 (242)

В. БАРКА: ПОКЛИК. — ЗИМА

Е. АНДІЄВСЬКА: ВІДЧИТУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО

В. СТУС: ПОЕЗІЇ

В. МОРОЗ: ЗЕЛЕНЕ ДЕРЕВО АНТОНИЧА

С. КАРАВАНСЬКИЙ: ВІЙНА СЛОВЕС

П. ГРИГОРЕНКО: СПОГАДИ

В. ШАНДОР: БЕНЕШ І УКРАЇНЦІ

М. ПРОКОП: СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ

Я. СОРОКЕР: ЗАБУТИЙ МИСТЕЦЬ-УКРАЇНЕЦЬ

В. СОКІЛ: ЗДАЛЕКА ДО БЛИЗЬКОГО

«SUČASNIST» — FEBRUAR 1981

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

У ближчих числах «Сучасности» заплановано вмістити серед іншого такі матеріали:

- нові поезії Марти Калитовської, Юрія Коломийця, Олександра Смотрича та Мойсея Фішбейна,
- «Хуторяни» Валентини Федоренко,
- статтю Романа Савицького «"Російські" коляди й композитори»,
- статтю Ізраїля Клейнера «Про одну майже забуту статтю Жаботинського»,
- статтю Хуана Матесанса «Проблеми національностей в Еспанії: Баски»,
- статтю Б. Певного «Крізь модерний калейдоскоп»,
- статтю Михайла Френкіна «Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 р.».

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Леонід Плющ

У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 ст. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіатрів» КГБ,

- історія розчарування й каяття комсомольця, який прозрів,
- етапи боротьби молодого ідеаліста й вченого проти насильства комуністичного апарату терору над людиною,
- історія космополіта, якому російська шовіністична лихоманка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору,
- першоджерельна документація для вивчення суспільно-політичних та національних процесів в Україні та дисидентського руху в СРСР взагалі,

Ще до свого звільнення з СРСР у січні 1976 року Плющ став інтернаціонально відомою постаттю. Про нього заговорила міжнародна преса, в його обороні виступили видатні діячі науки, культури й політики Заходу. Виготовлена Тетяною Ходорович «Історія хвороби Леоніда Плюща» з'явилася на початку 1970-их рр. українською, англійською, французькою, німецькою та російською мовами. Тепер «У карнавалі історії» вперше з'являється українською мовою в нашому видавництві.

Ціна 16 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.,
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1981
Ч. 2 (242)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber

8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ПОКЛИК. — ЗИМА

Василь Барка

ПОКЛИК (ОСІНЬ)

I

Горня: збілівши з прозир'їв горючих,
на потобіччі, як ґрунті,
сонцю безсмертя — черниця заручин,
свідчениця корогві:
горня магноліє! розгрім чи скрушить? —
осінню перебагрів.

Ластівці зріднена в добрість
(ка́мник збліднів — як пригробний).

З вічності зводяться руки —
в світоч прощення даручий.

Плід принести! господарня надземна,
грядка дожнеться.

Серед плачу огняного спокутницьких восків,
відблиск одяг: на страхах невимовних...
звід зірковинний потопить з обвалу —
вперту світовість,
млою всевладну;
осінь!

Сповниться в зорі комора надземна,
різа дожнеться:
вища, ніж крильністю — гроз голуб'ятня,
в світницю судну обнята.

Дальня магноліє! зграйок сестра солов'їних, —
вихор чи звіє в сніжинність...
чи на раменах пристанки,
з фуги, складати нестрадні?
Враз огневиця свій вирок прискорить —
земності! від терезів превисоких;
осінь.

II

Іскрінник з роси вчервониться! —
а зміна: мов синя зіниця
і сива з безумств океану
на сповідь його нескричану...

Ти — вицвіт: магноліє кротка! —
при чорних поставлена роках.

Тривожишся! вітами: в холод,
хоч повіви свічені — йдуть;
а хмар'я: мов з криг відколось —
на зблиски, в твою видноту.

Бджолонок прийми на рукава! —
надії листки: чи вкривавлять?..

Вдягнися, магноліє, в спокій,
мов ризу! — мов зорява скропить.

З вітрильника всесвіту — парус:
над прірву, гробницями справжню...
Нам, досвіти в дольності, чи почнетесь? —
кінець.

Хоч мова небес огневисто протрубить,
до неї чи вихор, з могил, сколихне —
тополі? бо в тьмі, в братозгубстві,
як плакальниці, як забуті! —
кінець.

Ти в крузі: за сном і безоднею денства;
добарвиться скорб вереснева,
мов свічами служба чернецтва.

Поріг прожиття схолоднів! —
а горня теплішає ласка,
світила обвеснені склала:
про всіх, до надсвітніх слобід.

Розкрилля прослав'я,
та біла престольність, олтарна! її дослідить:
одвічно в Спасителя! — й хатка селянська;
з іконою від староднів,
з лампадкама: маківок — скляння,
від змари безсвіття звільнялась,
а рутик посмертно кожен; —
жовтень.

Вселенна, зверх пламенности! всевітання,
настала: як церква життя, як осанна.

Вдягнися, магноліє, в промінь правічний;
надземний вітчизник
спішить кораблями всвічніти —
всежізності океанічній.

Вдягнися, магноліє, в смуток,
бо землю розбивства порвуть, як твій цвітик, вишивано хустко!

Вдягнися в скривавлену хресність:
рятункові, з бурі! присестрить.

Вдягнися, поранена, в псальму,
окрилені ватри спасають.

З одеж патріяршости пишність,
з корон імператорства жеврій:
колірник найполум'яніший! —
листвизна: з огню безбережність.

Мов безліччю сонцеві «плями» вихраві,
та з вибухів надра земного з'яскравів
скривавлености океан! —
де й сам блискавичности лан вкорінявсь.

І розпач! і палахкотить:
розкрив окривавлені ребра —
на мучеництві всіх святих;
часовниця бренна.

І втішення ллється сяючо з безмов'я,
в обійми прийма! мов галуззя — квітчасто:
з серпанками днів зоряниця храмовня,
воскресний початок.

З відчаю вже не побезумій! —
вдягнися, магноліє, в мужність...

де тернами серце звінчалось:
небесний початок.

23. IX; 4. X. 1979

ЗИМА (ІІ ТЮРЕМНІСТЬ І ПТАШИНИЙ ЧАС)

Часовня веселок! з небес, — незборима.

А морем стокрильно тюрма кораблиться,
бідною безмірна;
тенетниця: в зману заміря
(помолимся ридма).

З туману — поранена осінь;
листвіє в озера: кривавиться плач безголосний.
О, вербо скорбот, над струмки нерозлучні! —
птахам: чи псалміти з галузки?

Вам, сім'ї лункі солов'їв,
сам смертний серпанок сповивсь!

Окриє: під реви, як адова чотириногість —
бархан похоронний...
стережна, до моря, цесарко! зближайсь,
бо вразить гостріш від ножа,
пурга набіжна.

Всім: кутнями баштно! тюрма кораблиться,
тортурня безмірна.

Мерщій зблискавічність, сім'ї сокольні,
бо в скін сніговиця спеклотить.
Міжхмарно леніти:
ключем з перекличками, лебеді, на голубизні! —
арфярники несполонімі.

Спровадиться крук, чорнопір-страховій,
крякучник: з вершин лісових;
убивствами в блиск обкровивсь...
до моря крилатністю вдар!
(зловість орудар).

Бо з петлями шибениць віхорник стужний
(аж чорність могил і пір'їн
топити в метілі сліпій) —
закружить, закужить.

З безодні, як смерч, кораблиться
злодійня безмірна.

Спішім! бо страшнеча блідніша лютує,
несучи, мов скришений камінь:
блідніша від смерти, в грання пролітуче! —
саваново накилимарить,

і мов невчислимістю замків,
розбиваних кру́жено: високо — в свисті,
розсипаних сказом пісків марокканських,
трильйони грифонів, звіотно злостивні,
в коронах, на обертах, сивість —
на розпил! лісам зненависнить...

Сузірності: чи загребе в кучугури? —
і птаство, як груддя грудневе,
і квіття в золу підгорнувши:
чи землю від неба відверне?

З адінства мара кораблиться —
розбоем безмірна!..

Сніг звідти? тюрма обморозить? —
ні, гірша стократ: жаровизною кара доввічна
вбиває — в закови під башти дозорні,
за ґрати: грудні! в чоловіка.
Замки огняні на серцях,
цепи крицяні на серцях:
безвидно в безодню в'язничать
подійців злочинства.

Довік: діядемою чорний, закон воцаря...
їй назва — страшенна,
їй назва — жало для вселенського шершня,
їй назва — стогрбзяник прогрохотів,
їй назва — «ґріх»!

Пташизна під зливні світила
від мороку зман віддаліла.

На півдні громаддя хмарин пророзаві —
в обвалі! а вісті розкрильні озвались:
від світоча, добрі, престольно
звесніти з руїни, на сполох.

Бо всесвіту біла троянда
відроджує корені з криги,
а віти — з пожару, де смертно проґіркили;
росою в суцвіттях порадна,
до хра́много, в просвіт, йорданна —
воскресла! в надії свої: ластівки огнекрилі:
оселя чернеча — олтарно воскресла,
світучістю хресна.

Листопад, 1979

ВІДЧИТУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО

Емма Андієвська

Зрештою, хіба він не мучив себе згодом пригадкою, що, може, якби його тоді не напастували добрі наміри, він ніколи не потяг би професора до Пилип'юкового шатра, і, очевидна річ, не сталося б жодного лиха, яке, здавалося, зникло разом із репатріаційними комісіями, бож на обрії наче вже не бовваніло жодної значної напасти, і в таборі дедалі наполегливіше ширилися чутки, що всіх дивізійників мають жужмом перевезти до Англії, де чекає на них нарешті людське життя без колючих дротів та сторожових веж, і він, Минько, воліючи не так задля себе, як задля професора, який останнім часом чимось помітно журився, про щб йому, Минькові, не випадало розпитувати, а професор Сорока, зі свого боку, відмовчувався на всі його, Минькові, обережні промацування ґрунту, — воліючи просто зайвий раз бодай на картах, за браком інших джерел інформації, пересвідчитися (і це тим більше, що Пилип'юк досі ще нікому зі своїх клієнтів не наврочив лиха), якого орієнтиру триматися і наскільки таборіві чутки відповідають дійсності, — потяг професора до Пилип'юка, очевидна річ, про всяк випадок, аби професор не відмовився, вигадавши, ніби не в шатрі Остапа Когута — куди професор вряди-годи навідувався, аби заграти одну, другу партію в шахи чи подивитися, як інші справуються з тим мистецтвом, — а, мовляв, у Пилип'юка зібралися таборіві шахісти, котрі могли тоді вже, заки професор оговтається, перетворитися й на звичайних собі хлопців, охочих проконсультувати за допомогою Пилип'юкових карт своє майбутнє, чого він, Минько, досі уникав, відчуваючи, що таке заглядання в майбутнє, навіть якби проти цього й не вергав громів у принагідних проповідях і отець поручник Еммануїл Кордуба, і Йов Скакальський, не конче йде на добро людині, і це попри мало не щоденну спокусу, уосіблену в його, Миньковому, приятелі Микиті Чичі, винахідникові, як на Минька, надто складної, а як на Чичя, єдино вірогідної, зрозумілої й дитині, провідницької системи, з допомогою якої Чичьо спеціалізувався на відчитуванні

Уривок з "Роману про людське призначення". Інші уривки з цього твору були вміщені в "Сучасності" 1976, чч. 3, 4; 1979, ч. 1; і 1980, ч. 5.

долі з пропахчених карболкою й сечею кленових листків, привожених із волі контрабандою в обмін на обручки, наперстки й хрещики, що їх Чичьо вимайстрував із консервних бляшанок, старих черевиків чи дрятогого непотребу, аби цей товар принагідно вимінати не, як інші, на тютюн, їжу чи навіть пляшчину горілки, а на звичайнісінькі кленові листки, — операції, здійснювані, звісно, не самим Чичьом, а за допомогою вирозумілої до цих справ, зокрема ж до індивідуальних потреб своєї клієнтури, робітничої соґні, яка вдосвіта, коли ще всі спали, заїжджала до табору автами з пропахченими дезинфекцією діжками, куди випорожнювали лятринні "кіблі", що їх анґліїці на брамі рідко контролювали з огляду на їхній вміст, уможлижуючи, в наслідок посиленої чутливості до певних запахів анґлосакських носів, Матвієві Заяцєві та його кебетним хлопцям провадити жваву торгівлю з італійцями, збуваючи їм вироби таборових умільців на подобу Чичя, який щоразу, отримавши з волі жмут кленових листків (у таборі не росло жодної деревини, а соняшники біля деяких шатер не ішли в рахубу, бо Чичьо для заглядань у майбутнє потребував не соняшників, а, якщо вже не надто свіжих, то бодай не торішніх і не пожовклих, а ще зелених кленових листків, на яких ще вібрували б космічні координати земних явищ, за допомогою котрих Чичьо, як це він сам казав, виструнчував прийдешне в чітку систему і тому...), приходив до нього, Минька, пропонуючи відчитати йому долю, що, згідно з Чичьовим переконанням, скріплюваним численними доказами з різних галузей науки, маніфестувалася саме на кленових листках далеко прецизніше, ніж у найліпшому гороскопі, на кавовій гущі, восковому виливанні, на картах, на людській долоні, на тваринних нутрошах, зокрема на печінці, на пташиному леті, а чи на кнурячій сечі, — мовляв на кленових листках, байдуже, що про це мало хто здогадується, оскільки людина найгірше бачить те, що перед її носом, досконало вписані життєві лінії не лише всієї світобудови, а й доля кожної людини, тільки, самозрозуміла річ, це треба вміти відчитати, а він, Чичьо, який навчився цієї науки від однієї тямущої волянички, це вміє, у чому він, Минько, одразу ж пересвідчиться, якщо на кілька хвилин до голих грудей, спочатку посередині грудної клітки, а тоді трохи ліворуч, до серця, прикладе кленовий листок, аби на ньому, від живого дотику людського тіла, вияскравилися, як на фотоплівці, його, Минькові, прожилки долі, зумовлені біострумом кожної людини, — пропозиція, на яку досі він, Минько, не приставав не тому, що Чичьові кленові листки смерділи сечею й карболкою, проти чого, зрештою, можна було зайвий раз вимитися під холодним душем, а тому, що він, Минько, засадничо остерігався забігати наперед батька в пекло, аж поки

його не змордували добрі наміри, і він, Минько, раптом воліючи засягнути більшої певности, замість покласти на Бога, — та й звідки йому було здогадатися, що ним крутить нечистий, хоча він, Минько, разом з усіма читав молитви й відвідував відправи, як у католицькій, так і в православної (з огляду на професора Сороку) каплицях? — спав на думку перевірити в Михася Пилип'юка на бляшаних картах, яку їм усім, а зокрема професорові Сороці, за котрого він, Минько, особливо потерпав, готують в Англії долю, а тому й, — очевидна річ, нічого не прозраджуючи професорові про справжні наміри, аби він не образився й передчасно не пішов геть, — завів професора Сороку до Пилип'юкового шатра, де зібралися були Данило Кирил'юк, Максим Хура, Герасим Коропівський та Олесь Тарашук, які вже давно підбивали його, Минька, поспитатися долі з Пилип'юкових карт, тим більше, що Пилип'юк мав щасливу руку й ніколи не наврочував своїм клієнтам лиха, — і це зовсім не з тієї причини, що йому, як зауважив Денис Лосів, бракувало належного зору, аби справді розгледіти на обрії, які смертельні жахи чигають на бідолашного небораку, котрий зважився глипнути крізь щілину у прийдешнє, а тому що Пилип'юк, як це не раз у його, Миньковій, присутності тлумачив Кость Селезенко, притягав із непроглядного мороку тільки позитивну енергію, лишаючи осторонь усе загрозливе й потворне, яке, не пробуджене до буття належною увагою, розчинялося в повітрі, так і не наблизившись до людини, бож хіба не саме цим способом Пилип'юк відчитав із карт, а чи просто, змусивши матеріалізуватися конкретними вчинками свою волю, виворожив — Олексі Городнику, Сашкові Олочіві й Генкові Харчукові грошову фортуна, що наступного ж дня не забарилося й здійснитися, наслідком чого всі троє отримали, щоправда, незначні грошові перекази, які тишили серце не так тими кількома долярами, що, звісно, теж не псувало каші, як радше нагадуванням, що про них, дивізійників, оголошених воєнними злочинцями за ілюзії під егідою вже виразно приречених на поразку німців виборювати зі зброєю в руках вільну Україну й потурених за колючий дріт, освітлюваний уночі прожекторами й стережений круглодобово з чатівень, аби ніхто не втік на волю, ще хтось думає не як про зрадників батьківщини, якої не поталанило вирвати з тюрмища народів, а як про знедолену, цьковану з усіх боків власну кров, — а Генкові Харчукові ще й приплив з Америки пакунок від далекої родички, про котру Генко й гадки не мав, — наочний доказ ефективності Пилип'юкових консультацій Провидіння чи, як казав Панас Коломиєць, мурашкових доїнь попелиць долі, що, очевидно річ, надало йому, Минькові, належної відваги й зміцнило врешті на переконанні, мовляв, незалежно від того, чи хто вірить у відчиту-

вання майбутнього з карт, чи ні, відвідини в Пилип'юка не лише нікому не пошкодять, а може, як своєрідна душевна профілактика, якою за жодних обставин не варто нехтувати, ще й децицю підбадьорять, скріпивши приємною вісткою, самопочуття професора Сороки, котрому він, Минько, котрему він, Минько, навіть не знав на ім'я і котрий, казна яким побитом, ладен був і небо прихилити за вушка.

Та й хіба він, Минько, міг бодай на секунду припустити, що звичайнісіньке відчитування майбутнього на Пилип'юкових бляшаних картах так фатально скінчиться для професора Сороки, і то виключно завдяки випадкові, що до їхнього гурту підсяде той із п'ятого полку сухий, непоказний чоловік, котрого він, Минько, навіть не знав на ім'я і котрий, казна яким побитом, опинився в шатрі?

Адже хіба хто очікував, що після того, як Пилип'юк усім заповість довгі літа, успіх у подальшому житті й навіть не абиякі достатки, як Максимові Хурі, що кількома роками пізніше переїде з Англії до Америки й там, завдяки своєму дедалі винахідливішому перукарству, вперше випробуваному на головах дивізійників, та відповідній кебеті виавансує мало не в мільйонери, — той сухий чоловігя з риб'ячим профілем раптом, не спитавшися ні в кого згоди, вхопить бляшані карти, які заgrimлять у його руках, як гримучі змії, й заходиться кожному з чирв, дзвінок та винових король, штудерно видряпаних шматком дроту на блясі з-під консервів, скоромовкою заповідати такі жажіття, аж йому, Минькові, та його товаришам стане волосся дуба й перехопить віддих і тільки згодом, уже після похорону професора Сороки, спаде на думку, що, властиво, усім їм світила б та сама доля, що й професорові, бо ж той чоловік із п'ятого полку, той непроханий зухвалець, який після досить таки незвичного відчитування присутнім їхнього маловтішного майбутнього, наче в воду канув, хоча він, Минько, згодом шукав його по всьому таборі, — той чоловік, видно, затаївся накликаючи з небуття гемонських сил, котрі й справді почали були мертвотним слизом улялечковувати присутніх, паралізуючи серце й розум отрутою безпросвітку й розпачу, якби хлопці, що, за винятком професора Сороки, або походили з села, або з тих малих містечок, що ще мали досить тісний контакт із селом, і тому й визнавалися на певних проявах доквілля та на справжній, прихованій пов'язаності речей, — здатність, якої зі шкодою для себе переважно відбігали притлумлені багатопверховими кам'яницями, поганим травленням, і, головне, браком віри в Усевишнього переогодовані мішухи, — як кожен із хлопців, чуючи наближення небезпеки, мимоволі не склав був пальців дулею (найдійовіше пугало проти сатани), як це дома, коли зі смерком починала швендяти нечиста

сила, поспіль практикували в подібних випадках, — і їм усім нічого не сталося. Єдиний професор Сорока заплатив за це життям, в наслідок інтелігентської відірваності від землі та її цілющого струму чи то не здогадавшись, що треба таке вчинити, а чи (що теж не виключене) порухавши дулю за давно спорохнявілий забобон, чим лукавий з утіхою й скористався.

А втім, хоч і скільки перегода він, Минько, перевалковував усі ці припущення і з Юхимом Демчишином, і з Василем Казаном, і з Захаром Кішком, ба навіть із доти лише здалека знайомим В'ячеславом Гримайлом, — те, що скоїлося, не давало себе унедійснити, дарма що він, Минько, не знаходив собі місця від почуття провини за професорову смерть, про ймовірні й навіть малоймовірні причини якої він, Минько, пізніше заводив довгі розмови із доти мало комунікативним і дивакуватим В'ячеславом Гримайлом, скориставшись з зачіпки, що той під час похорону, пошепки заговорив був до нього, спитавши раптом, чи він, Минько, вірить у потойбічне життя й Божу справедливість, що мимоволі спонукало його, Минька, звіритися Гримайлові більше, ніж іншим, зокрема після того, як Гримайло десь за тиждень чи півтора після похорону професора Сороки й досить одвертої за кілька днів по тому розмови про забобони, вищі сили й людське життя, удосвіта навідався до нього, Минька, й витягши його, ще сонного, з ліжка, схвильовано порадив, аби він, Минько, поперше, за всяку ціну негайно замовив не лише в Йова Скакальського, а й в отця поручника Еммануїла Кордуби панахиду по покійникові, витлумачивши служителям культу, що такої духовної опіки особливо потребує ґвалтовно переставлена на той світ, байдуже власною, а чи чужою рукою, душа, а подруге, і це не менш важливе, негайно облишив побиватися за професором, мордуючи себе жалями, що не вберіг чоловіка, якому, видно, вже судилася така доля, бо, мовляв, чи тому, що він, Минько, надто тужить за професором Сорокою, помислами й плачами тягнучи упокоєну душу назад на землю (за що особисто він, Гримайло, на радощах ладен поставити пудову свічку ласкавому Провидінню, бож він, Гримайло, з прогулянки покійника по землі несусвітенно скористався, але це вже інший бік справи, і зараз ідеться не про нього, Гримайла, а про професора Сороку, який навідується ще й тепер до табору, не знати, чи тому, що він, Минько, за ним побивається, а чи, бува, ще з якихось, значно поважніших і, не виключене, далеко небезпечніших причин — не так, може, для оточення, хоча в цих справах ніколи не знати, як воно обернеться, як для самого професора Сороки, чи то пак його душі), — однак усе це означає, що покійник, нехай йому легко згадається, ще не вльокувався як слід на тому світі, і саме з цієї

причини він, Гримайло, напередодні ввечорі наближаючися до "калабушу",* до якого він, Гримайло, навідувався, аби здалеку перекинутися одним, другим словом із своїм шалапутним приятелем, принагідним, як і він, Гримайло, поетом, фахівцем з виготовлення брезентових тапочок із таборових шатер, що вряди-годи зникали з обліку, йдучи на гуртові потреби, оскільки на брезентові тапочки був чималий попит серед італійок, — аматором-астрономом і взагалі непоганим хлопцем, Свиридом Терницею, який знову потрапив, як жартували хлопці, "за другі дроти" вже не за спробу втечі з табору, як рік тому, а за зовсім дрібну неfortunну спекуляцію, що з нею Свиридові ніколи не таланило, хоч він і затався, не так задля вигоди, як задля спорту, опанувати цю вочевидь неприступну для нього науку, — отож, саме тому, наближаючися ввечорі до "калабушу", він, Гримайло, й здибав живісінького професора Сороку, який після смерті й похорону ані на рісочку не змінився, лише, на відміну від своєї звички ніколи першим не забирати слова, тепер просто таки засипав його, Гримайла, запитаннями, і то не про що інше, як саме про його, Гримайлову, роками в різних варіантах виношувану теорію короткого й довгого, як артезіянський колодязь, психологічного коріння слів, — тема, яка, одразу ж ухопивши його, Гримайла, за живе, так забила йому памороки, бож він на радощах, що нарешті доскочив напрочуд вирозумілого співрозмовника, чутливого на всі відтінки думки, які просковзували повз увагу тих, з ким досі він, Гримайло, обережно натинався заговорювати про свого коника, — наче втратив глузд, аж йому вилетіло з голови (тобто, не зовсім вилетіло, це знання лежало в мозку, лише з нього не випульсовували далі звичні комунікаційні заряди, і тому його наче не було, дарма що перегода він, Гримайло, й сам не міг збагнути, яким побитом йому до перших чи других півнів настільки занечулило пам'ять і як він цього не усвідомлював), що професор Сорока — мертвий.

Звісно, цьому деякою мірою сприяла й та оманна видимість, що він, Гримайло, не постеріг у професора Сороки жодних ознак незвичної поведінки, а, крім того, він, Гримайло, так зголоднів за людиною, з якою можна було б цілком одверто, не озираючися на те, що співрозмовник порухає його за сараку без належної клепки в голові, поговорити про довге й коротке коріння слів, про яке він, Гримайло, ладен був поготорити і з самим Сатаною, а не те, що з мертвим професором Сорокою, що він, Гримайло, й не зчувся, як вони вдвох надхненно й продискутували до перших чи других півнів, які змусили професора Сороку раптом посередині слова

---

* "Калабуш" — таборовий карцер.

хутенько попроситися й попрямувати чи, радше, аж підскоком побігти в напрямі шатра, і, властиво, щойно тієї миті, як він, Гримайло, побачив, з яким поспіхом, дедалі частіше й вище підскакуючи, професор Сорока віддаляється, на нього, Гримайла, наче хто вилив відро крижаної води, і він прочумався, вражений, як це приключилося, що професор Сорока — мертвий, а zarazом і ходить по землі, провадячи гутірки, які йому, Гримайлові, не лише додали відваги, а й допомогли нарешті ввібгати дотеперішні його, Гримайлові, досить таки плинні формулювання, як це виявилось щойно під час бесіди, у зовсім виразні, мов випечені полив'яні кухлики, форми, — адже без зустрічі з мертвим професором Сорокою (з живим він, Гримайло, якось не спромігся нав'язати контакту, може, тому, що життя, на подобу бігу з перешкодами, згромаджує поміж людьми скрині громіздкого непотребу, які часом важко переплигнути, хоча насправді ті скрині — з повітря, як це й виявилось в розмові з професором Сорокою), котрий ще й з потойбіччя довершив добре діло, цим посередньо натякаючи (не виключене, що померлому саме про це єдине й не вільно розблягузкувати?), що за покійника конче треба відслужити панахиду, без огляду на те, чи він сам наклав на себе руки, а чи хтось прислужився до цього, змушуючи невпокоєну душу шукати теревенів із живими, — йому, Гримайлові, ніколи не вияснилася б з такою чіткістю внутрішня, чуттєва основа довгого й короткого коріння слів, хоча він, Гримайло, давно вже дійшов висновку, що первинні слова, такі, як вода, вітер, вогонь мають найглибше коріння в людській психіці, на відміну від далеко пізніших слів, як, приміром, телефон, котре ще не пустило коріння (цей процес потребує не одного тисячоліття) й покищо лишаєм сидить на поверхні людської психіки, не мавши в собі, samozрозуміла річ, того внутрішнього високовольтного заряду, яким диспонують слова вода, земля, дерево, сонце, що творять ніби магнетне поле, основне ядро людських почуттів, а перегода річище, з якого вигромаджуються, іноді перехоплюючи на короткий час чужі заряди, вторинні й третинні почуття, відповідно до своєї шутенької площинности, устатковані, замість довгим чи коротким корінням, самими желятинивими пагінцями, не більшими за пуголовків, перетворення на справжнє коріння яких лежить у далекому майбутньому, у чому, зрештою, йому, Гримайлові, визнав рацію мертвий професор Сорока, котрий, навіть згодом, коли він, Гримайло, повністю усвідомив, що професор — таки мертвий, залишив у ньому, Гримайлові, виразне почуття, непідвладне розумові, що професор — попри очевидну дійсність, живий, ба більше, що його недавній похорон — це фатальне непорозуміння, що його він, Гримайло, не годен збагнути, хоча водночас його

напастувала й думка: подальшим, нехай і яким фасцинуючим, дискусіям із мертвим професором Сорокою треба покласти край, без огляду на той факт, що тієї хвилини (і це, властиво, й змусило його, Гримайла, перегодя дещо замислитися), як професор Сорока з ним, Гримайлом, окрилений негаданого підтримкою, попрощався, аби податися в напрямку свого шатра, він, Гримайло, вже лагодився мчати слідом за ним до самого пекла, і його спиною тільки те, що тієї миті його наче хто вдарив у ліве коліно, змусивши рукою мацнути ногавицю й випростати ногу, перевіряючи, чи її не ушкоджено, а коли він, Гримайло, дарма що це тривало не більше секунди, знову підвів очі, височуючи серед шатер постать професора, який наче пішов під землю, то зауважив, що повітря потемніло й узялося волокнами туману, як озеро прохолодного ранку на весні, тільки з фосфоризуючим, металевішим відсвітом, і тоді, властиво, він, Гримайло, уважніше кинувши оком навколо, і зауважив, що в таборі вперше, відкопи дивізійників примістили за дроти, вимкнули на ніч прожектори, і вся Київська вулиця, яка спочатку здалася йому, Гримайлові, темною й де-не-де посмугованою металевим туманом, залита зеленаво-перлямутровим сяйвом, бо на небі просто над ним, Гримайлом, висить не один, а два місяці в повні, що освітлюють табір, який поширився до самого обрію на всю рівнину, вкриту наметами всіх віків і народів, аж у нього, Гримайла, від цього стовпища защеміло серце, не бажаючи бачити черговою, приреченої на безпросвітні тисячоліття без'язикости, мандрівки народів, і тієї ж миті він, Гримайло, угледів велетенську ступу чи то ядерний гриб у формі ступи, далеко страшніший, ніж той, що знявся над Гірошімою, ступу, яка літала в повітрі над усім світом і вряди-годи падала на якийсь намет, знищуючи його з корінням (а кожний намет мав довге й розгалужене коріння), і йому, Гримайлові, раптом від жаху забракло віддиху, бож він здогадався: зараз на його очах ця апокаліптична ступа, від котрої йому, Гримайлові, вже дмухало біля вуха інфернальною спекою, винищить до ноги все людство, адже вона, вже затуляючи собою півнеба, наближається до шатра, де іржать коні і де, як це він, Гримайло, звідкілясь точно знає, міститься весь український народ, хоча на вході стоїть лише Минько, який без страху дивиться вгору, дарма що ступа-гриб мітить саме на це шатро і не тільки мітить, а й з розгону гепається вниз, аж намет лускає, однак замість щезнути з землі, залишивши після себе глибоку вирву, котрих уже повно навколо, з намету, повз неушкодженого Минька починає рости велетенське дерево, яке всмоктує в себе нищівну ступу з такою легкістю, з якою він, Гримайло, випив би свіже яйце, дарма що ступа встигла вже відлетіти аж на обрій, — і росте далі,

виліскуючи, наче наоляним, стовбуром, у місячному сяйві, і він, Гримайло, бачить, що дерево має грубезний корінь-ногу, котра сягає дна землі, а верхів'я — неба, і як усе дерево пихкає, видмухуючи на боки, замість гілок, велетенські продовгасті бульки, як це видмухував, отримавши з Америки в пакунку від жалісливої тітки пакетики жувальної гуми, Степан Ріпак, який обділив хлопців скарбами заморської цивілізації, перетворивши на кілька днів усіх друзів і знайомих на жувальних штукарів, що наввипередки змагалися, хто видме з жувальної гуми найбільшу блідорожеву бульку, таку подібну до цих, що тепер лускалися на дереві, прориваючи в середині гілляки отвір, крізь який ставало видно щоразу новий народ, що зводить вавилонські вежі, вигрівається на пляжах і повністю або частково поринає в небуття, і всім булькам-гіллякам, і самому дереву не видно краю, аж йому, Гримайлові, дедалі більше невтямки, яким робом це дерево з усіма народами тримається на одному, нехай і грубезному, подібному до ступи корені-нозі, що ходить поміж наметами, широко (ймовірно, задля рівноваги) розчепірюючи вузлуваті пальці з заскорузлими нігтями, проте, коли посередині дерева раптом набубнявіють велетенські міхурі, котрі, замість луснути, вогняними серпами видовжуються до землі і, торкнувшись рівнини, перетворюються на циклопічних багряних румаків, які впираються передніми копитами в небо, а задніми в землю, підтримуючи галактичні стіни розхитаної світобудови, йому, Гримайлові, наче в протилежний бік повернувся якийсь перемикач у мозку, раптом остаточно прояснюється, що оця нога-корінь дерева, якому нема кінця, це ж сам Господь, корінь слова і корінь усього буття! — і від цього усвідомлення в нього, Гримайла, влучає одна за одною блискавка, від котрих він пробує затулитися ліктями й падає на коліна, бо це світло вганяє його в землю, а коли за деякий час, сяк-так прочувавшись, нарешті розплющує повіки, то зауважує, як з-за обр'ю ширяться, звалюючи один одного, дедалі соковитіші й вищі фіялково-кавунні скибки-лопухи, і там, де один такий найясніший лопух-скибка торкається таборової брами, він, Гримайло, бачить, як робітничка сотня заїжджає вантажити діжки з вмістом таборових убіралень.

ДВОЄ КОЛИМСЬКИХ ОПОВІДАНЬ

Варлам Шаламов

РЯБОКІНЬ

Рабоконеvim сусідом по лікарняній койці — по тапчанові з матрацом, напханим порубаним кедрачем,* був Петерс, лотиш, що бився, як і всі лотиші, на всіх фронтах громадянської війни. Колима стала останнім фронтом Петерса. Величезне тіло лотиша нагадувало потопельника: зсиня-біле, напухле, роздуте від голоду. Тіло зі шкірою, де розпрасовано всі згортки, зникли всі зморшки — усе зрозуміло, усе розповіджено, усе з'ясовано. Петерс мовчав багато днів, боячися зробити зайвий рух — пролежні вже пахли, вже смерділи. І лише бляклові очі уважно стежили за лікарем — доктором Ямпольським, коли той заходив до палати. Доктор Ямпольський, начальник санчастини, не був лікар. Не був він і фельдшер. Доктор Ямпольський був просто стукач і нахаба, що пробив собі шлях доносами. Але Петерс цього не знав, і надія з'являлася в його очах.

Російський письменник Варлам Тихонович Шаламов народився в Вологді 1907 р. Уперше заарештований 1929 р., відбув п'ятирічне ув'язнення. 1937 р. заарештований удруге: знову п'ять років. 1942 р. термін ув'язнення продовжено "до кінця війни". В 1943 р. за вислів, що Бунін — клясик російської літератури, засуджений ще до десятиох років.

За Хрущова "реабілітований", вийшло кілька збірок його поезій, з'явилася згадка про нього в "Кратк-ій літературн-ій енциклопед-ії" (там зазначено, що Шаламов був "незаконно репресований").

Книжка "Колимські оповідання" була відома в самвидаві; Солженіцин у "Архіпелазі" згадує Шаламова, віддаючи перевагу його в'язничному досвідові над своїм власним. "Колимські оповідання" потрапили на Захід досить давно (ще за "празької весни"), але вони друкувалися вроздріб і тільки 1978 р. вийшли окремою книжкою. Вартість оповідань насамперед документальна, більшість серед них радше нариси, але в своїй сукупності вони творять жажливий, великої сили образ колимського пекла.

Оповідання, що тут друкуються з дозволу видавництва Overseas Publications Interchange Limited, Лондон, узяті зі збірки Шаламова "Колымские рассказы" (895 ст., ціна 22 амер. долляри).

* Кедрач — шпилькове вічнозелене дерево далекої півночі. Напередодні снігопаду згортає гілля і лягає на землю, напровесні струшуючи з себе сніг, підводиться.

Ямпольського знав Рябокінь — адже Рябокінь це був колишній "вольняшка". Проте Рябокінь однаково ненавидів і Петерса, і Ямпольського. І злісно мовчав.

Рябокінь не був подібний до потопельника. Величезний, костистий, жилавий. Матрац був закороткий, коц прикривав лише плечі — але Рябоконеві було байдуже. З койки звисали ступні гулліверівського розміру, і жовті костяні п'яти, подібні до більярдних куль, стукотіли об дерев'яну підлогу з настілья, коли Рябокінь рухався, щоб зігнутися або висунути голову в вікно — кістляві плечі годі було пропхати назовні, до неба, до волі...

Доктор Ямпольський сподівався, що лотиш помре з години на годину — таким дистрофікам належить умирати швидко. Проте лотиш розтягав життя, збільшував середній койкодень. Чекав на смерть лотиша також і Рябокінь. Петерс лежав на єдиному в лікарні довгому тапчані, і після лотиша лікар Ямпольський обціяв цю койку Рябоконеві. Рябокінь дихав біля вікна, не боячися холодного п'яного весняного повітря, дихав повними грудьми і думав, як він ляже на койку, коли Петерс помре, і можна буде випростувати ноги — бодай кілька діб. Треба лише лягти, лягти і простягтися — відпочинуть якісь важливі м'язи, і Рябокінь житиме.

Лікарський обхід закінчився. Лікувати не було чим — манганівка та йодина творили чудеса навіть у руках Ямпольського. Ямпольський тримався, набуваючи досвіду й стажу. Смерть йому в провину не зараховувалася. Та й кому вона зараховувалася?

— Нині ми зробимо тобі ванну, теплу ванну... Згода?

Злість майнула в сивобілуватих очах Петерса, але він не сказав, не прошепотів нічого.

Четверо санітарів з хворих та лікар Ямпольський запхали величезне тіло Петерса в дерев'яну діжку з-під солідолу, відпарену, вимиту.

Лікар Ямпольський занотував час на ручному годиннику — подарунку улюбленому докторові від блатарів копальні, де Ямпольський працював перед тим, як потрапити до нинішньої кам'яної пастки на миші.

Через п'ятнадцять хвилин лотиш захрипів. Санітари разом із лікарем витягли хворого з діжки й затягли на тапчан, на довгий тапчан. Лотиш вимовив ясно:

— Білизу! Білизу!

— Яку білизу? — сказав доктор Ямпольський. — Нема в нас білизи!

— Це він смертельну сорочку просить, — здогадався Рябокінь. І, вдвляючися в тремтяче підборіддя Петерса, в його очі, що вже заплющувалися, в роздуті сині пальці, що нишпорили по тілу —

Рябокінь думав, що смерть Петерса — його, Рябоконева, щастя не тільки через довгу койку, а ще й тому, що Петерс і він були старі вороги — зустрічалися в боях десь під Шепетівкою.*

Рябокінь був махновець.

Мрія його здійснилася — він ліг на койку Петерса. А на Рябоконева койку ліг я — і слухаю його розповідей.

Рябокінь поспішав оповідати, я поспішав запам'ятовувати. Обидва ми були знавцями і смерті й життя.

— Ти думаєш, Махно був антисеміт? Дурниці все це. Ваша агітація. Його дорадники — євреї. Юда Гроссман-Рошин, Барон. Я, простий боець із тачанкою, був у тих двох тисячах, що батько завів до Румунії. Ну, в Румунії мені не повелось. Через рік перейшов кордон назад. Дали мені три роки заслання, потім повернувся, був у колгоспі, а в тридцять сьомому — замели...

— Профілактично? "П'ять років далеких таборів"?

Грудна клітка Рябоконева була кругла, величезна — ребра виступали, мов обручі на діжці. Здавалося, що якби Рябокінь помер раніш від Петерса, з грудної клітки махновця можна було б зробити обручі на діжку — для передсмертного купання лотиша за рецептом доктора Ямпольського.

Зі шкірою, натягнуною на кістяк, увесь Рябокінь здавався приладом для вивчення анатомії — слухняним живим приладом-каркасом, а не муляжем. Говорив він небагато, але ще знаходив силу берегти себе від пролежнів, повертаючись на койці, встаючи, ходячи. Суха шкіра лущилася по всьому тілі, і сині плями майбутніх пролежнів позначалися на стегнах і попереці.

— Ну, прийшов. я. Троє нас. Махно на ганку.

— Стріляти вмієш?

— Умію, батьку!

— Ану, скажи, якщо на тебе нападуть троє, що робитимеш?

— Та вже щось придумаю, батьку!

— От правильно сказав. Сказав би: "порубаю всіх" — не взяв би тебе до загону. На хитрість треба, на хитрість...

— А зрештою, що Махно? Махно й Махно. Отаман. Усі помremo. Чув я — помер він...

— Так. У Парижі.

— Царство йому небесне. Спати час.

---

*Нагадуємо читачам, що лотиш Петерс був у роки визвольної боротьби одним із найжорстокіших катів України. Про нього читаємо в "Попелі імперій" Юрія Клена:

Сидить голота в київськiм палаці,

Панує Петерс і царює Лаціс.

Розстрілюють китайці й лотиші... (Прим. перекладача).

Рябокінь натягав ветхого коца на голову, відкриваючи ноги до колін, хропів.

— Чуєш ти?

— Ну?

— Розповіж про Маруську, про її банду.

Рябокінь відкинув коца з обличчя.

— Ну, що? Банда та й банда. То з вами, то з нами. Вона — анархістка, Маруська. Двадцять років була на каторзі. Втекла з московської Новинської в'язниці. Її Слащов розстріляв у Криму. "Хай живе анархія!" — крикнула й померла. Знаєш, хто вона була? — Никифорова її прізвище — справжнісінький гермафродит. Чув? Ну, спімо.

Коли був скінчився п'ятирічний термін природного махновця, Рябокonia звільнили без виїзду з Колими. На "материк" не вивозили. Махновцеві довелося працювати вантажником на тому самому складі, де він "ішачив" п'ять років на посаді зека. "Вольняшкою", вільною людиною — на тому самому складі, на тій самій праці! Це була нестерпна образа, яку небагато хто міг витримати... Крім фахівців, звичайно. А так у в'язня головна надія: щось переміниться, настануть зміни зі звільненням. Від'їзд, вирядження, переміна місця також можуть заспокоїти, врятувати.

Зарплата була низька. Красти зі складу, як раніш? Ні, Рябоконеви пляни були інші.

Разом із трьома колишніми зеками Рябокінь "пішов у льоді", — утік у глуху тайгу. Створилася розбійницька банда — уся з "фраєрів", чужа кримінальному світові, повітрям якого вона дихала кілька років.

Це була єдина на Колімі втеча "вольняшок" — не в'язнів, що їх вартують і перелічують на перевірках чотири рази на день, а вільних громадян. Серед них був головний бухгалтер копальні, колишній в'язень, і Рябокінь. "Договорників" у банді, звісно, не було, "договорники" їздять по "довгого карбованця", а все — колишні зеки.

Четверо вбивців грабували на тисячокілометровій трасі — на центральному шосе — протягом цілого року. Рік гуляли, шарпаючи автомашини, помешкання в виселках. Загарбали вантажне авто, за гараж йому — гірська ущелина.

Рябокінь і його друзі легко йшли на вбивство. Нового строку ніхто не боявся. Місяць, рік, десять років, двадцять років — було майже однаково... Але скінчилося так, як кінчаються всі такі справи. Якась сварка, несправедливий поділ здобутого. Втрата авторитету отамана-бухгалтера. Якись відомості бухгалтер подав фальшиві... Суд. Двадцять п'ять і п'ять позбавлення прав. Тоді

не розстрілювали за вбивство...

Душевно легкість в убивстві Рябокінь проніс крізь життя з Гуляй-Поля.

ТІТКА ПОЛЯ

Тітка Поля померла в лікарні на рак шлунку у п'ятдесятидворічному віці. Розтин тіла потвердив діагнозу лікаря. Зрештою, в нашій лікарні патолого-анатомічна діагноза мало коли розминалася з клінічною — так буває лише в найліпших і в найгірших лікарнях.

Прізвище тітки Полі знали тільки в конторі. Не пам'ятала справжнього Полиного прізвища навіть дружина начальника, у якого тітка Поля сім років була "днювальною", себто служницею.

Усі знають, хто такий днювальний або днювальна, та не всім відомо, ким вони можуть бути. Довіреною особою неприступного володаря тисяч людських доль; свідком його вад, його темних боків. Людина, що знає тіні дому. Раб, але й неодмінний учасник підводної, підземної квартирної війни, учасник чи принаймні спостережник домашніх боїв. Потаємний арбітр у сварках між чоловіком та жінкою. Той, хто провадить господарство родини начальника, множить його багатства — і не самою тільки економією та чесністю. Один такий днювальний торгував на користь начальника цигарками, продаючи їх до десять карбованців штука. Табірна палата мір і ваги устійнилася, що в коробку від сірників увиходить махорки на вісім цигарок, а "вісімка" махорки складається з вісьмох таких коробок. Ці міри сипких речовин діють на одній восьмій території Радянського Союзу — по всьому Східньому Сибіру.

Наш днювальний уторговував за кожну пачку махорки шістсот сорок карбованців. Але й ця цифра не була, як то кажуть, межею. Можна було насипати неповні коробки — різниця на вигляд майже непомітна, та й сваритися з днювальним начальника ніхто не захоче. Можна було "крутити" тонші цигарки. Уся закрутка — справа рук і сумління днювального. Наш днювальний скуповував у начальника махорку по п'ятсот карбованців за пачку. Сто сорок карбованців різниці йшло до його кишені.

Тітчин Полин господар махоркою не гандлював, і взагалі жадних темних справ днювальній провадити в нього не доводилося. Тітка Поля була надзвичайна куховарка, а днювальні, обізнані на кулінарії, цінувалися особливо високо. Тітка Поля могла пообіцяти — і справді бралася — влаштувати когось з-поміж земляків-українців на легку працю або включити до котрогось списку на звільнення. Тітчине Полина допомога землякам була вельми поважною. Іншим вона не допомагала, хібащо порадою.

Тітка Поля працювала в начальника сьомий рік і думала, що свої десять років проживе, не знавши лиха. Тітка Поля була ощадлива безсрібниця і слушно вважала, що її байдужість до подарунків та до грошей не може не припасти до душі будь-якому начальникові. Її розрахунки справдилися. Вона була своєю людиною в родині начальника, і вже був намічений план її звільнення — вона мала рахуватися вантажницею автомашини на копальні, де працював начальників брат, і копальня мала б клопотатися про її звільнення.

Але тітка Поля захворіла, їй ставало дедалі гірше, і її відвезли до лікарні. Головний лікар дав розпорядження, щоб тітці Полі приділили окрему палату. Десяток напівтрupів витягли до холодного коридору, щоб звільнити місце для днювальної начальніка.

У лікарні пожвавівало. Щодня пополудні приїздили вілси й вантажні автомашини, з кабін виходили дами в кожухах, виходили військові — і всі прямували до тітки Полі. І тітка Поля обіцяла кожному: — якщо видужає, домовить слівце начальникові... Щонеділі лімузин ЗІС-сто десять в'їздів до брами лікарні: тітці Полі везли пакуночок, записочку від дружини начальніка.

Тітка Поля віддавала все санітаркам. Спробує ложечку — і віддасть. Хворобу свою вона знала.

Видужати тітка Поля не могла. І ось одного разу до лікарні з'явився з запискою від начальніка — надзвичайний відвідувач: отець Петро, як він назвався наглядачеві. Виявляється, що тітка Поля зажадала висповідатися. Надзвичайний відвідувач був Петька Абрамов. Його всі знали. Він навіть лежав кілька місяців тому в тій самій лікарні. А нині це був отець Петро...

Візита велебного схвилювала всю лікарню. Виявляється, що в наших околицях існують священики! І вони сповідають охочих! У найбільшій лікарняній палаті, палаті число два, де між обідом та вечерею щоденно хтось із хворих оповідає гастрономічну історію, аж ніяк не для поліпшення апетиту, а через потребу голодної людини збуджувати істинні емоції, — у цій палаті лише й мови було, що про сповідь тітки Полі.

Отець Петро був у кепці, в бушлаті. Ватяні його штани заправлені до стареньких кирзових чобіт. Волосся підстрижене коротко як на особу духовного звання, набагато коротше, ніж волосся стиляг п'ятдесятих років. Отець Петро розстебнув бушлат і тілогрійку — стало видно блакитну косоворотку та великий наперсний хрест. Це був не звичайний хрест, а розп'яття, — лише саморобне, виточене вправною рукою, але без потрібних інструментів.

Отець Петро висповідав тітку Полю й пішов. Він довго стояв

на шосе, підносячи руки, коли наближалися вантажні машини. Дві машини пройшли, не зупиняючися. Тоді отець Петро вийняв із-за пазухи готову, скручену цигарку, підніс її над головою — і перша ж машина загальмувала — шофер гостинно відчинив дверцята кабіни.

Тітка Поля померла, і її поховали на лікарняному цвинтарі. Це було велике кладовище під горою (замість "померти" хворі казали "потрапити під сопку"), з братськими могилами "А", "Б", "В", та кількома хордоподібними лініями могил-одиначок. Ні начальника, ні його дружини, ні отця Петра не було на похороні тітки Полі. Обряд поховин був звичайний: пригінчий нав'язав на ліву гомілку тітки Полі дерев'яну карбованку з номером. Це був номер особистої справи. За інструкцією номер належало писати звичайним олівцем, в жадному випадку не хемічним, — як і на лісових топографічних реперах-затесах.

Звиклі копачі-санітари закидали камінням сухеньке тіло тітки Полі. Пригінчий закріпив на камінні паличку — знову ж таки з числом особистої справи.

Минуло кілька днів, і до лікарні з'явився отець Петро. Він уже відвідав цвинтар і тепер гримав у конторі:

— Хрест треба поставити! Хрест!

— Ще б пак — відповів пригінчий.

Лаялися вони довго. Нарешті, отець Петро оголосив:

— Даю вам тиждень строку. Якщо за цей тиждень хреста не поставите, — скаржитимуся на вас начальникові управління. Той не допоможе — писатиму начальникові Дальбуду. Той відмовить, — скаржитимуся на нього в Раднарком. Раднарком відмовить — до Синоду напишу! — горлав отець Петро.

Пригінчий був старий арештант і добре знав "країну чудес": він знав, що там можуть ставатися найнесподіваніші речі. І, подумавши, він вирішив доповісти про всю історію головному лікареві. Головний лікар, що колись був не то міністром, не то заступником міністра, порадив йому не сперечатися, а поставити хреста на могилі тітки Полі.

— Коли піп говорить із такою певністю, то, значить, тут щось є. Щось він знає. Все може статися, все може статися... — бурмотів колишній міністер.

Поставили хреста, першого хреста на цьому цвинтарі. Його було видно здалеку. І хоч він був єдиний — уся місцевість набула вигляду справжнього кладовища. Усі хворі, здатні ходити, ходили дивитися на цього хреста. І дощечку прибито з написом у жалобній рамці. Зробити напис доручили старому маляреві, що вже другий рік лежав у лікарні. Він, власне, не лежав, а лише рахувався на койці, а весь свій час витрачав на масове

виробництво трьох типів копій: "Золота осінь", "Три багатири" та "Смерть Івана Грозного". Маляр присягався, що потрапить намалювати ці копії з заплученими очима. Замовцями в нього було все виселкове та лікарняне начальство.

Проте дощечку на хрест тітки Полі художник погодився зробити. Він запитав, що треба писати. Пригінчий став довбатися в своїх списках.

— Нічого не знаходжу, крім ініціалів, — сказав він. "Тимошенко П. І.". — Пиши: "Поліна Іванівна". Померла такого-то числа. — Маляр, який ніколи з замовцями не сперечався, так і написав. А через тиждень з'явився Петька Абрамов, себто отець Петро. Він сказав, що тітку Полю звать не Поліна, а Параска, і не Іванівна, а Іллівна. Він назвав дату її народження і зажадав уставити її до могильного напису. Напис виправили в присутності отця Петра.

З російської переклав Ігор Качуровський

ІЗ ЗБІРКИ «ПАЛІМПСЕСТИ»

Василь Стус

Братам по неволі присвячую

Гойдається вечора зламана віть,
як костур сліпого, що тичеться в простір
осінньої невіді. Жалощів брості
коцюрбляться в снінні — а дерево спить.

Гойдається вечора зламана віть
туга, наче слива, рудою налита.
О ти, всепрощальна, о несамовита,
осмутами вмита твоя ненасить.

Гойдається вечора зламана віть
і синню тяжкою в осінній пожежі
мій дух басаманить. Кінчилися стежі.
Нам світ не належить — бовваном стоїть.

Шалена вогненна дорога кипить —
взялась кушпелою. Обвітрені крони
всю душу обрушать у довгі полони,
і згадкою — вечора зламана віть.

І сонце твоє простопадне кипить.
Тугий небокрай, погорбатилий з люті
гірких дорікань. О, піддайся покуті
самотности! (Господи, дай мені жить!)

Удай, що обтято дорогу. Що спить
душа, розколошкана в смертнім аркані
високих наближень. На серця екрані
гойдається вечора зламана віть.

Гойдається вечора зламана віть,
Ти чуєш, розбратаний сам із собою, —
Тепер, недоріко, подайсь за водою
(а нишком послухай: чи всесвіт — не спить?)

Усесвіт не спить. Він ворухиться, во-
втузиться, тузаний хвацько під боки

мороками спогадів. Луняться кроки,
це, Господи, сяєво. Це — торжество:

надій, проминань, і наближань і на-
вертань у своє, у забуте й дочасне.
Гойдається павіть, а сонце не гасне
і грає в пожежах мосянжна сосна.

Це довге кружляння над світом і під
кошлатими хмарами, під багряними
торосами замірів. Господи, з ними
нехай порідниться наvernений рід —

отой, що принишк попід товщею неб —
залізних, із пластику, скла і бетону.
Надидую пісню, ловлю їй до тону
шовкового голосу (зацний погреб!).

Поорана чорна дорога кипить.
Нема ні знаку од прадавнього шляху.
Сподоб мене, Боже, високого краху!
Вільготно гойдається зламана віть.

Цей став повісплений, осінній, чорний став,
як антрацит видінь і кремій крику,
вилискує Люципера очима,
п'янке бездоння лащиться до ніг.
Криваво рветься з нього вороння
майбутнього. Летить крилатолезо
понад проваллям яру, рине впрост
на вутлу синь, високогорлі сосни
і на пропащу голову мою.
Отерплі очі збіглися в одно —
повторення оцього чорноставу,
насилу вбгане в череп.
Неприхищений,
а чуєш, чуєш протяг у душі?

Аби лиш подолати гнів,
сторозтриклятий гнів здолати,
я б поіменно міг назвати
усіх братів, усіх катів.
Та погляд застує імла,

і ти, мов лев, у цій оборі,
де стільки кроків в коридорі, —
аж світ зайшовся дубала!
Намарне Бога не гніви —
хай б'є пропасниця тобою,
допоки вижде час двобою
той вершник, що без голови.

Церква святої Ірини
криком кричить із імли,
мабуть, тобі вже, мій сину,
зашпори в душу зайшли.
Скільки набилося туги!
Чим я її розведу?
Жінку лишив на наругу,
маму лишив на біду.
Рідна сестра, як зегзиця,
б'ється об мури грудьми.
Глипає оком в'язниця,
наче сова із п'ятьми.
Київ за ґратами. Київ
весь у квадраті вікна.
Похід почався Батиїв,
а чи орда навісна?
Мороком горло огорне —
ані тобі продихнуть.
Здрастуй, бідо моя чорна,
здрастуй, страсна моя путь.

Душа ласкава, наче озеро,
і трохи синім віддає.
Тут, поміж Туровом і Мозирем,
тепер призволення моє.
Горить налитий сонцем оболок
і день до берега припав.
А біля мене білим соболем
тремтить коханої рукав.
Мені була ти голубинею,
що розкрилила два крила
і мужем, хлопчиком, дитиною
мене до неба вознесла.

ЗЕЛЕНЕ ДЕРЕВО АНТОНИЧА

Валентин Мороз

"Дні і ночі" — так назвав Микола Горбаль свою збірку, і під цим символом тепер будемо вже бачити його світ, складений з муки й надії.

"Дні і ночі" — це не лише поетична формула. Той, хто знає *день у тюрмі*, відчує, що хотів сказати автор. Тюремний день... Ні, не перший, а *тисяча перший*. Якраз посередині: вже їх багато за плечима, але й попереду стільки ж; так багато, що лічба дає не надію, а зневіру. Пережити день в тюрмі — то мистецтво, і велике зусилля. Вони там не йдуть самі собою, один за одним. День у тюрмі треба *створити*.

Тисяча перший день — то *орел з олив'яними крилами*, що долетів до середини моря; і треба ще летіти стільки ж — а крила з олова. Вони були з пір'я, але стільки тягару сіло на пір'я... То вже гирі, а не крила — а летіти мусиш. І найтяжче тому, хто знає, що мусить долетіти. Найлегше — здатися і впасти. Таких багато в тюрмі; лиш падають вони не в співучі голубі глибини, як Ікар, породжуючи легенду, а в бруд тюремної кримінальщини.

Микола Горбаль дуже добре знає цей світ; коли б навіть його ім'я й постать нічого не значили для нас — він був би помічений просто через свої описи тюрми й тюремного світу.

Кілометр мовчання
два кілометри мовчання
три кілометри мовчання
І все по колу
окружністю в одну годину.

— ніхто так геніяльно й просто не описав прогулянку в тюремному дворі.

Не треба малювати голлівудських жахів; не треба писати про гори черепів на Колимі. То вже було. Щоб намалювати тюрму, і її тягар, досить сказати: "Кулькова ручка важка, мов лом: не можу нею відколупати жадної приємної згадки"; або: "через дві години відімкнуть нари — можна буде прилягти". Але для цього треба мати талант Горбала. Вісімнадцять годин у карцері, і все на ногах, бо

---

*Стаття була замислена як вступ до збірки поезій Миколи Горбала. (Вибірка поезій з цієї збірки була вміщена в "Сучасності" 1980, 6).

кругом лиш мокрий цемент: нема де сісти. І так день за днем — всього п'ятнадцять... Година, коли відчиняються нари — *подія*. Важливіша, ніж олімпійські ігри. Правда, лежання теж буде недовгим, бо холод спати не дасть, але то вже потім. А зараз — "можна буде прилягти". Ніхто не вмів показати цей світ так, як Микола Горбаль.

Стільки талантів! Знаєш це, але дивуєшся, бо не дивуватись неможливо. Стільки талантів і характерів на Україні, де, здається, нема жадних умов ні для зростання таланту, ні для формування характеру. Сам прийшов звідти недавно, і все бачив, але дивуюся кожний раз: де те все береться? Але то не лиш радість, то й відповідальність: чи помітимо? Чи вистачить у нас тут, на еміграції, зору й чуйности помітити все, що зійшло на Україні?

Був обшук вранці
був обшук вдень
і "личный обыск" увечорі —
шукали пісень.

Так шукають *там* Горбалевих творів кагебісти. Чи й ми їх так шукаємо *тут*, одурілі й остовпілі від політикування в барах, по вуха загрузлі в смітті дріб'язків? Чи знайдемо в собі досить болю й неспокою, щоб помітити і показати світові цих людей в усій їх кришталевої й залізності?

Хто головний ворог Горбалья? Скажуть: наївне питання. Ясно хто: Москва, комунізм, російська тюрма. Так, але то ворог видимий, зверхній. Говоримо тут про ворога *духовного*. На це питання є чудовою відповіддю Горбалів вірш про "*виставку спокою*" ("Заходьте! Сьогодні виставка його спокою"). Живучи в країні, де нема жадних зорганізованих форм лемківського життя, Горбаль інтуїцією, дуже гострою й болючою, відчув головного ворога свого племені: *спокій*. Він не бачив Заходу (то в нього ще попереду), ні українського життя на Заході, але його повищий вірш ніби спеціально написаний про декого на Заході. Бо український інтелектуальний світ в діаспорі — то і є *виставка спокою*, така дивна на тлі палаючої хати. Якби хтось чужий складав уявлення про нас після знайомства з деякими колами наших науковців, то прийшов би до висновку, що українці — то найкраще ситуована нація світу, якій уже нічого не бракує і яку вже ніщо не турбує. *Лемківська трагедія* пече і муляє на цій виставці спокою. Лемківщина — то живий біль, і тому її викинули з мапи України, щоб не турбувала й не зобов'язувала.

Лінивий завше вигидає собі байку про те, що все гаразд і що можна не турбуватися. Але байка ця не для лемків. Лемко не

вірить більше в ідилію після того, як його коріння вирвали з рідної землі і ніхто не помітив цього. "А світ не голосить. Чом світ не голосить?" — питає Миксла Горбаль у пісні про лемківські цвинтарі. Може, Горбаль, син Лемківщини, краще від інших зрозумів (і відчув) відомий сюжет з російської історії: ситуацію з бояринею Морозовою. Вона їде на заслання, очевидно довічне, на Сибір; а ті, що оплакують довкола, — то лиш босі юродиві (блазні). То символіка, дуже близька лемкові; бо лиш блазнями можна назвати тих наших інтелектуалів, які сперечаються: чи варто сушити голову над таким шматочком землі? Може, краще подарувати сусідам?

Лемківська ідилія скінчилась кошмаром, і Горбаль це знову, знову й знову повторює. "*Вмирають цвинтарі*". Чи може цвинтар умерти? В звичайному плині життя таке питання не приходиться до голови. Дуже багато мусить пережити людина (разом з своєю етнічною групою), щоб витворити образ вмирання цвинтаря, на якому нікого не ховають. У Горбала все, як в Антонича: півень, що вискочив на пліт, "як задиміла річка туманом", молоко в дійниці — але фінал інший:

А як на сході все небо охопило
червоне зарево —
сусід рубав яблуню.

Знову і знову той самий мотив: "Сорока на плоті, а гостей не буде"; "Павуки, що заселяють вулик".

Лемко більше не вірить в ідилію, бо її зруйнували на очах разом з казковими церквами Никифора. Лемко більше не вірить в ідилію, і через те бачить часом більше за інших. Стоп у тюремній огорожі — це в Горбала "стовп для розп'яття Духу". І стара казка має в нього зовсім не казковий кінець. Іванушка-дурачок (персонаж з московського фолкльору) відрубав тюремному начальникові "дві голови". Ясно, що начальник є втіленням казкового смока (з дванадцятьма головами), а Іванушка — герой, що втілює Добро. Але... світ не простий. Так, Іванушка відрубав дві голови. А потім смок-начальник завербував його і зробив донощиком. Скільки довелося нам бачити в тюрмі тих іванів, що починали з рубання голів, а потім служили смокові як донощики!

Лемко втратив ідилію. На його місці може інші втратили б і *Віру*, але він не втратив.

Де ж вони
три лемківські щедрівки?
Загаялись під чужою хатою
Дайте вареник! — ждуть...
А я так довго беріг для них
ліскові горіхи.

не малюють тюремних жахів, а воліють "гордо мовчати", вибудувавши з гордості "монастир".

Антонич має нащадка. Власне, читаючи Горбала, можна привітати двох: Антонича і Калинця. Усе краще в наймолодшій українській поезії — то яблука з Калинцевого саду. Йдеться не про формальну подібність, яка є завжди лише епігонством і нічим більш. Мова йде про спосіб бачення світу, перелитий в мистецькі засоби. Тут у Горбала співзвучність з Калинцем дуже помітна. Те, що приніс в українську культуру Калинець, а за ним його генерація, до якої належить і Горбаль — то психологія *сучасного* українця, передана мовою поезії. Найхарактеристичніша для Горбала форма — мініатюра. Джерел її не мусимо дошукуватися довго. То — лемківські *співаньки*, такі ж короткі, різко імпресіоністичні, як і Горбалеві вірші. Часом серед них стрічаються рідкісні перлини, що можуть прикрасити найкращу антологію:

Дзень-дзень
булані
гривасті
перескочили через павин хвіст
в першу заморозь
у срібний ліс
дзень-дзень.

Твори Горбала новелістичні, і можуть читатися окремо, але при глибокому знайомстві виявляється, що всі вони разом узяті є цілістю, яка дає нові компоненти для сприймання.

Як кажемо *Горбаль* — десь там ззаду луною кожен раз відлунюється інше слово: *Антонич*. Горбаль і сам свідомий своєї спадкоємности.

"Лисніє липовий липневий липець,
липучий і лискучий в білім дзбанку" —
знов випросив в Антонича цих китиць,
для тебе, люба, з добрим ранком.

Два великі таланти по обидва боки прірви, а між ними — яма, у яку вкинули останні десятиріччя лемківської історії. Але ті, що змілі стати горою, стануть і мостом над прірвою.

Дерево життя Лемківщини, зелене дерево Антонича не всохло, бо дає парості, і феномен Горбала є на ньому найсвіжішою гілкою.

Гілкою надії.

ВІЙНА СЛОВЕС

або

КОЖЕН ІВАСЬ МАЄ СВІЙ ЛАС*

Святослав Караванський

Зробивши опис "Життя",
Мартин ЗДОБУВ СОБІ ІМ'Я,
Або, як скаже наш потомок,
ЗРОБИВСЯ ШИРОКО ВІДОМИЙ.

Затим, що брат ходив на шлях,
Самійло був з ним НА НОЖАХ,
А втім зворот тут інший проситься:
ПЕРЕБУВАВ В НАПРУЖЕНИХ ВІДНОСИНАХ.

Не знав ні конюх, ні жокей,
Що хлопець СКОЧИВ НА СЛИЗЬКЕ.
Це те, що в наукових працях —
ПОТРАПИВ У ДВОЗНАЧНУ СИТУАЦІЮ.

Уся історія тяжка
ЛЕЖИТЬ НА СОВІСТІ Харка,
НЕСЕ — сказав би сноб — МОРАЛЬНУ
Харко за все ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.

— Пробачте! — перебив дід оповідь —
Так це ж уже НЕ З ТОЇ ОПЕРИ!
Для лінгвістичної ж богеми
Це, бач, ВІДХИЛЕННЯ ВІД ТЕМИ.

Назар угледів, що Юхима
Його ж сестра ПАСЕ ОЧИМА,
Хоч, правда, вірні мовній догмі
Сказали б тут: СЛІДКУЄ ПОГЛЯДОМ.

Невістка тещі побажала:
БОДАЙ ВАС НАГЛА КРОВ ЗАЛЛЯЛА!
І та — бувають же курйози! —
ДІСТАЛА КРОВОВИЛИВ В МОЗОК!

---

*Одна ланка з циклу ланок під цією назвою. — Ред.

Нехай Ваш Ромко схаменеться!
Це ж НЕ ДО НЬОГО ЧАРКА П'ЄТЬСЯ!
Та й справді!

Нащо він хвилюється?
ЙОГО ЦЕЙ НАТЯК НЕ СТОСУЄТЬСЯ.

Дарма, що ледве совав ноги,
Амброз таки ДОСКОЧИВ СВОГО.
О, цензоре!

Не буркоти!
СВОЄЇ 'БРОЗ ДОСЯГ МЕТИ!

Узувши чоботи нові,
Хлопчак ХОДИВ НА ГОЛОВІ,
Хоч дехто вжив би з тим же успіхом:
НЕ ЗНАВ ХЛОПЧИНА МІРИ В ПУСТОЩАХ.

Що тут могла зробити Тося,
Коли вже ТАК ДАВНО ВЕЛОСЯ?
А щоб не гнівавсь вчений демос,
Кажімо: ЦЕ ЗАЙШЛО В СИСТЕМУ.

Павло, щоб догодити мамі,
ХАПАВСЯ, ЯК ПОПІВНА, ЗАМІЖ,
Якби ж у стилях мав він досвід,
То б ВИЯВЛЯВ НАДМІРНИЙ ПОСПІХ.

Дарма, що все округ горить,
Хомі й ЗА ВУХОМ НЕ СВЕРБИТЬ —
До всього звик за стільки років,
Раз ОЛІМПІЙСЬКИЙ ЗБЕРІГАЄ СПОКІЙ.

Як і гадали верхівці,
Ярема ЗБИВСЬ НА МАНІВЦІ.
Ну й наробив же він сміху —
ВІД ПРАВИЛЬНОГО УХИЛИВСЬ ШЛЯХУ!

Ніхто не думав із спілчан,
Що Влас ТАКИЙ ПРОПУСТИТЬ ШАНС,
Або, як кажуть діловоди,
НЕ СКОРИСТАЄТЬСЯ З ПОДІБНОЇ НАГОДИ.

Сосновка. Липень 1979

ЛЬВІВСЬКІ ЕТЮДИ

Ізраїль Клейнер

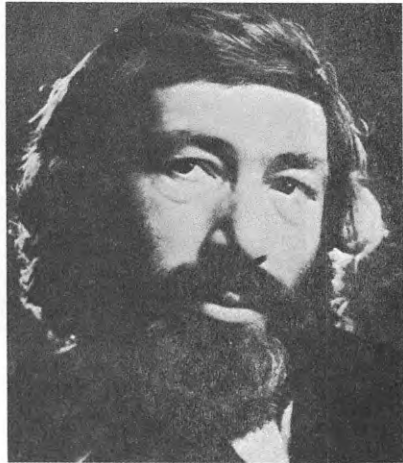
— Мистецьке життя Львова — це епічна кінокомедія без початку і кінця, — робить вступ Штейнберг.

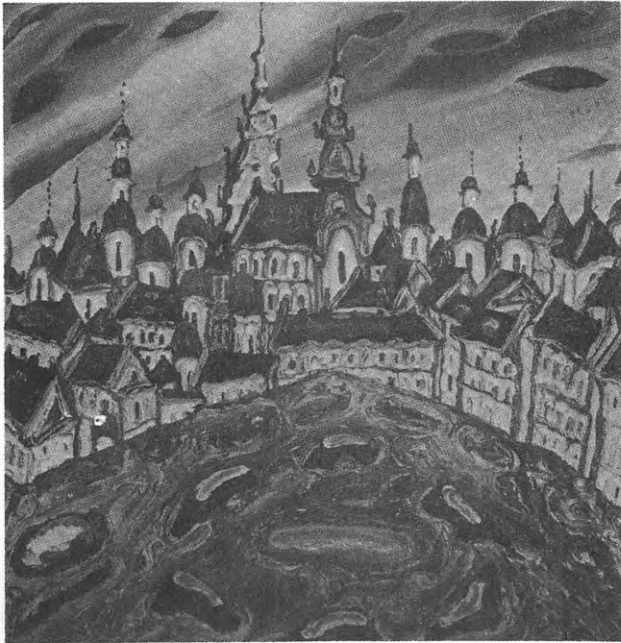
Михайло Штейнберг — талановитий, як на мене, маляр — мружить лев'ячі очі. Він міг би бути біблійним Ноем: величезний на зріст, із сивуватою гривою, з кристатою бородою, крізь яку видно товсті глузливі губи, і його вуста в посмішці вигинаються півмісяцем, кутками догори.

Я не певний, чи існують у світі "епічні кінокомедії", але, слухаючи Михайла, захоплююся і ловлю себе на тому, що мимохіть повторюю його рухи, мружуся й вимахую руками.

Так само, як Ной, Михайло Штейнберг ніколи не навчався в школі й писати майже не вміє. Але його картини висять у найкращих галеріях Тель-Авіву. Його школами були дитячі будинки, колонії для неповнолітніх злочинців, п'ять років концтабору, які він відбув на будівництві каналу Волга-Дон (щойно там він навчився трохи читати й писати), а далі — вже справжня людська й художня школа — товариство львівських малярів, які дали йому досить ґрунтовні знання з теорії й техніки малярства. Ніколи не визнаний в СРСР офіційно, він був популярний у мистецьких колах, і радянські чиновники від мистецтва шукали можливості придбати його твори для своїх приватних колекцій. Соціалістичний реалізм — це для музею, а для себе — щонебудь не надто соціалістичне, але справжнє.

— Був у Львові Веня Сіпер (тепер уже небіжчик). Добрий був маляр, таки добрий! Але мав офіційний фах — "Ленін у Розливі".

Високий Замок у Львові

Гарні речі малював, але на кожній офіційній виставці — лише "Ленін у Розливі", а гарні речі розходилися приватно. Так він, як казали у Львові, розіплав геть усього Леніна, і за це його висунули на посаду голови львівської Спілки художників.

Веня всю війну провокував у артилерії і мав безліч орденів та поранень. Повернувшись з війни, він купив костюм, макінтош і просторі черевики на свої поморожені під Сталінградом ноги і ходив у цьому п'ятнадцять років, а за цей час його одяг вкрився такою кількістю різнокольорових плям від фарб і вина, що якби нап'ясти його на раму, він правив би за абстрактне художнє полотно.

І ось приходить до нього якась — з вигляду — колгоспниця й каже, що вона ціле життя малює, та ось надійшов пенсійний вік, а пенсії їй не дають, бо не визнають її за малярку. Показує свої малюнки, і Сіпер бачить, що малюнки напрочуд талановиті. Виймає тоді Веня бланк Спілки львівських художників, пише, що товаришка Н. є народною художницею з багаторічним стажем і як такої їй належить пенсія. Намазавши печатку чорнилом і витерши

Автопортрет з дочкою

зайве чорнило полою макінтоша, якого він не знімав, Сіпер гупає печаткою й поважно віддає документ зраділій малярці.

Минуло кілька тижнів, і Веню викликають до Києва, до міністра культури України.

— Ти що виробляєш?! Ти що думаєш — Львів — це не Радянський Союз?! А Спілка художників — це що для тебе — радянська установа чи бардак?! — гримав міністер. — Хуліганиш, довідочки пройдисвітці видаєш, та ще з печаткою! Віддай справи й печатку Чайці! І щоб я не бачив тут тебе й твого макінтоша!

Веня розповідав, що міністер не сказав "жидівська мордо", але якось беззвучно, більше очима, ніж вустами, створив ці слова, і вони неначе самі виринули з цигаркового диму, як привид.

І став головою львівської Спілки художників Чайка — скульптор, що його офіційним фахом були передовики виробництва. На відміну від більшості мистців Чайка не мав іншого фаху, крім офіційного.

Веня в розпач не впав, але на найближчому ж засіданні Спілки виступив з промовою.

— Товариші! — почав він урочисто. — Вважаю, що тепер, коли ми, львівські малярі, разом з усім радянським народом

докладаємо величезних зусиль для виконання величних завдань партії, ми мусимо прикрасити наше місто фундаментальним монументом. Ось тут, — він указав на вікно, крізь яке виднів пам'ятник Міцкевічеві, — ми спорудимо мавзолей товаришеві Чайці й покладемо його туди живцем, щоб наші славні трудящі могли віддати йому шану. Хто підтримує цю пропозицію, прошу піднести руки.

Доки очманіла від несподіванки президія зборів на чолі з Чайкою намагалася розтулити роти, збори одноставно проголосували за пропозицію. Наслідки голосування вітали гомеричним реготом і бурхливими оплесками.

Після цього Сіпера не запрошували на збори, і він утратив можливість прилюдно вправляти свій гумор. Він трошки занідів, але незабаром знайшов собі розвагу "на найвищому рівні". До КГБ прийшла анонімка, що маляр Веніамін Сіпер виробляє в своїй художній студії фальшиві гроші. Протягом кількох тижнів Веня, йдучи до студії, поважно вклонявся сексотам, які сновигали довкола, маючи завдання вистежити, з ким фальшівник має зв'язки. Нарешті, з'явилися гебешники робити трус. Побачивши приладдя для друкування дереворитів, вони переконалися, що справді знайшли підпільну друкарню грошей і перекинули все догори ногами, — шукали надруковані купюри. Аж ось один з них угледів якісь записи, зроблені Сіпером. У них око досвідчене — гебешник миттю втямив, що це те саме письмо, яким написана анонімка. Під час слідства нікому не спало на думку порівняти письмо Сіпера з письмом доносу.

— Ну, знаєш, ми багато чого бачили, але щоб хтось сам на себе анонімку написав — таке бачимо вперше! Та це тобі так не минеться: стеження, справа й трус коштують добрих грошей. Ти за все заплатиш!

І справді заплатив. Протягом року з його гонорарів відраховували добру частку для покриття "збитків, завданих державі".

За кілька років у Києві мав відбутися з'їзд художників України. З десятків керівних активістів львівської Спілки з Чайкою на чолі мали летіти до столиці. Веня з цієї нагоди придбав новий макінтош, пам'ятаючи, що в старому він не повинен з'являтися до Києва.

Літак знявся в повітря, і штучно всміхнена стюардеса почала розповідати, що він летітиме на височині 9 тисяч метрів, а ззовні буде 50 ступенів морозу. Один з льотчиків смикнув її за руку, і стюардеса, не докінчивши стандартного оголошення, побігла до пілотної кабіни і запнула за собою завіску.

Протягом пів години пасажири спостерігали крізь вікна, як літак кружляє над Львовом на височині, яка явно була набагато меншою від дев'ятох тисяч метрів. Під підлогою літака щось

скреготіло, неначе він збирався розламатися навпіл. Нерви напружилися до краю.

— Хлопці, в мене на цей випадок є півлітра української, — бадьоро вимовив блідий і трохи перекирваний Чайка.

Випили з шийки пляшки.

— Щось смердить! — суворо оголосив Сіпер, втягаючи повітря єврейським носом.

Присутні відвели очі, а Чайка похлинувся. Стюардеса показала знову, героїчно намагаючися всміхнутись.

— Товариші, не хвилюйтеся. Сталася невеличка технічна несправність. Зараз ми приземлимося в Львові і пересядемо до іншого літака. Просимо застебнути ремені і не користатися туалетами!

Під підлогою щось грюкнуло, наче вибухнуло. "Ой!" — скрикнув хтось. Сморід подужчав. Літак пішов на зниження й приземлився, підскачовши. Щойно подали драбину, спітнілі пасажери бігцем, штовхаючись, посунули до виходу. Суцільним натовпом вони подалися до туалетів, вже всередині будинку аеропорту поділившись на два струмки — чоловічий і жіночий.

Сіпер вийшов з літака останній, не поспішаючи і стягаючи з себе макінтош.

— Щойно я купив новий макінтош — ось тобі, літак зламався! — промовив він. — Товаришу пілоте, ось вам подарунок за вдале приземлення.

Подарувавши пілотові макінтош, Сіпер пішов до ресторану.

За годину подали інший літак, але львівських малярів, за винятком Сіпера, в аеропорті вже не було — всі поїхали на вокзал, вважаючи, що поїзд безпечніший від літака.

Сіпер прилетів до Києва сам.

— Ти знов тут! — накиннулися на нього мистецькі урядовці. — А де всі керівники львівської Спілки!

— Усі ваші львівські керівники в...лися! — урочисто заявив Сіпер і гордовито пішов — знов таки до ресторану.

Так, про Львів можна багато чого розповісти, — каже Михайло Штейнберг. — Іншого разу я розповім тобі про Урізченка — славетного львівського маляра, який мусів утекти з-перед очей начальства аж до Бурятії.

— То розповіж зараз.

— Ні, зараз пляшка вже порожня.

Штейнберг встає на весь свій монументальний зріст і, трохи погойдуючися, прямує донизу сходами, наче Ной, який сходить із ковчега на берег після сорокаденної морської гойданки.

РЕЙ МАЙКЛ: РИСИ ДО ПРОФІЛЮ

Валеріян Ревуцький

У центрі Ванкуверу міститься невеличкий театр, що зветься City Stage. Він існує в місті від 1972 р. Заля його вміщає всього 150 осіб. Але театр ідеально обладнаний світловою апаратурою, сконструйований так, що допускає максимальний контакт з глядачем. Квадратова сцена має постійні куліси з двома виходами. Рампові світла, ціла система софітів, прожекторів. Його мистецьким керівником є Рей Майкл (Ray Michal), що збудував глядну залю за власним проектом так, щоб вона відповідала його принципіві, що "театр є злиття виконавця і глядача. Якщо не буде критичної маси, тоді не буде злиття".

З біографії Рея Майкла (дійсне прізвище Михалчишин) дізнаємося, що він народився 1937 р. в Портедж-Ла-Прері (Portage La Prairie) в Манітобі в українській родині, вчився в Манітобському університеті, де студіював математику й фізику, з яких 1959 р. отримав звання бакалявра наук. Після понаддворічного викладання цих предметів у школі він знайшов, що це не для нього. Тоді він зробив спробу практикувати для однієї правничої фірми в Вінніпезі, наміряючися потім вступити до правничої школи, але побачив, що адвокат з нього не вийде. Був хеміком-ляборантом, працював з компютерами, але за яких два роки впевнився, що це теж не для нього. Далі він спробував щось коло року працювати як організатор для одного кандидата канадської консервативної партії у виборчій кампанії і постановив собі потім, що цього більше не буде робити.

Між працями від 1962 р. він допомагав робити вистави в коледжі, де була діяльна його сестра. Він став помічником режисера і виставляв драми й оперети навколо Вінніпегу до 1965 р. Зі слів його, він ставив і українські побутові вистави. Вони добре сприймалися периферією Манітоби. Але, коли Майкл вирішив поставити імпресіоністичну оперу М. Лисенка "Ноктюрн", глядач не сприйняв її. "Це дало мені зрозуміння, — завважив Майкл, — що цей глядач не хоче вийти з кола старих побутових вистав, і мій шлях змінився". Зацікавлення театром посилилося з організацією Манітобського театрального центру. "Я ходив на кожную виставу

шість чи сім разів. Я був захоплений сполукою різних елементів: сценаріїв, світел, майстерністю акторів, звукової партитури тощо”.

Маючи досвід у практичному готуванні театральних вистав, але відчуваючи брак теоретичної підготовки, він став студентом театального департаменту в університеті Британської Колумбії. В 1967 р. він став помічником режисера в Holiday Theatre у Британській Колумбії, що брав участь в інтернаціональному фестивалі в Ванкувері. Потім два роки працював у Vancouver Playhouse Theatre Company. В рр. 1967-71 він був мистецьким керівником Holiday Theatre. Коли один з його колеґ піддав думку організувати на початку 1972 р. театр полудневої перерви на 150 осіб, Майкл зацікавлено взявся до цієї справи і став мистецьким керівником створеного ним театру City Stage. З того часу понад 35000 глядачів відвідали театр. Опиту показали, що коло половини глядачів приходили з дільниці, розташованої навколо театру.

Я завжди був тієї думки, — говорив Майкл, — що ми повинні бути дохідливими до глядача. Наша мета донести театр до глядачів, зробити його частиною їхнього буденного життя. Глядачі повинні насолоджуватися досягненнями мистецтва, бачити в ньому частку їх робочого дня.

Глядачі City Stage бачили за останні роки 50 вистав. Очевидно, що всі п'єси були пристосовані до показу протягом однієї години. Список авторів включав Чосера, Шекспіра, Стріндберґа, Вайлда, Піранделло і сучасників, як Н. Ковард, Ж. Ануй, С. Шепер, Г. Пінтер та інші, а то й місцевих канадських, як Дж. Ріґа (українського походження), С. Паркер, Е. Нікол, М. Болдрідж та інші. Така вистава, як "Кантерберійські оповідання" за Чосером пройшла 120 разів і квитки на неї завжди були випродані три тижні наперед. "Вона могла йти ще шість місяців, — казав Майкл: — Публіка, актори, ідеї і аудиторія — все було в одному ключі”.

На конференції з проблем доступності мистецтва, скликаній у Британській Колумбії, Майкл, один з її організаторів, висловився: "Конференція буде успішна і продуктивна, якщо ми переконаємо її учасників, що тут потрібна філософія широкого розмаху..." Конференція не повинна бути

форумом для тих, хто бажає реклямувати сам себе. Для цього нема місця на конференції. Ми сподіваємося, ми потребуємо поступу філософської концепції мистецтва: куди воно йде у нашій провінції і як воно повинно бути в цьому русі підтримане. Це імператив нашої конференції, і від цього треба починати. Ми повинні намагатися відійти від практичних дрібних деталей і почати думати про суттєві проблеми конференції.

Сам Майкл ніколи не з'являвся у своїх поставах як актор. "Я жахливий актор", — каже він. Він концентрує свою увагу на ролі,

що відіграє City Stage в суспільстві та на виробленні єдності в діяльності театральної трупи, працюючи коло десяти годин щодня, сім днів на тиждень. Звичайно, театр мав критичні моменти в своїй праці, але Майкл спромігся дістати солідну місцеву підтримку. Хоч City Stage часом і далі має фінансові труднощі, але високий мистецький рівень його вистав витворив навколо нього сталого глядача. Сам Майкл не здобуває собі багатства в своєму театрі, але його відданість праці в театрі величезна.

Ця відданість відчувається в кожній виставі, чи Майкл ставить "Сесіль" Ж. Ануя (романтична історія любови й любовних примх), чи "Канадське каприччо" М. Болдрідж (дотепні віньєти з канадського життя у всіх провінціях), чи "Сюрприз, сюрприз" М. Тремблі (сучасне життя в Квебеку), чи "Китайці" М. Фраєна (життя східних етнічних груп у Канаді), чи, навіть, досконалу в витриманості інтриг' одноактівку Льюїджі Піранделло "Чи-чі".

Дві вистави Майкла залишили особливе враження. Уже порушена в п'єсі Фраєна проблема етнічних груп була посилена в "Духоборах" (інсценізація складена театром Passe Muraille Collective) та в "Піяф".* Обидві пройшли з винятковим успіхом. Про першу чоловічий критик Канадської радіомовної корпорації Бен Меткаф зазначив, що ця вистава нагадує про недостатнє знання цієї групи, навіть ігнорування її. "Ми, — говорив він, — претендуємо, що щось знаємо про духоборів, а фактично не знаємо нічого. [...] Вистава заповнює цю порожнечу, показуючи, що бути духобором — особливий життєвий шлях, так само, як бути атеїстом, квакером, мусулманином тощо, і інший шлях бути християнином".

Але вистава несе в собі значно ширшу ідею, що далеко виходить поза межі самого духоборства. Вона апелювала на захист традицій кожної етнічної групи в Канаді. Вистава ясно говорила, що всі етнічні групи інші, що традиції кожної групи є *святість*, яку вони — зовсім слушно — сумлінно бережуть. І не випадково Майкл вирішив показати цю виставу в канадській провінції, що відома в усій Канаді зі свого англо-шовіністичного консерватизму.

Безперечно, ті ж міркування грали роль і в виставі Майкла, присвяченій Едіт Піяф. Ім'я цієї славнозвісної французької співачки (1915-1963) не потребує пояснень. Відомий французький драматург Жан Кокто прирівняв її до відомих акторок Габрієлі Режан та Елізи Рашель, що теж співали в дитинстві на вулицях Парижу. Французьке мистецтво не популярне в Ванкувері. Лише кілька років тому англо-шовіністичний Ванкувер абсолютно зігнував виставу "Венеціанського купця" Шекспіра, яку привезла

---

*Складена Р. Грамом.

чолова французька трупа з Квебеку своєю мовою. Вистава "Піаф" Майкла давала цьому Ванкуверові ніби виклик, вона підкреслювала глибоку гуманність французького "народного" мистецтва. Протягом години перед глядачами проходило життя Едіт Піаф, її пісні чергувалися з танцями її та двох партнерів, а через мікрофон подавалося доповнення до її біографії. Вистава довго йшла при повній залі і її припинено лише тоді, коли виконавиця ролі Піаф захворіла від виснаження; потім виставу відновлено вже з іншою акторкою. Сам Майкл обстоював у розмові з автором цих рядків думку, що друга Піаф краща. Це — річ спірна. Романтика оповивала виконання першої виконавиці, друга була реалістичніша...

Обов'язки Майкла ніяк не обмежуються на його праці в City Stage. Протягом останніх шести років він консультує театральні програми в ванкуверському Міському коледжі: він — член (у справах театру) комісії укладу культурних програм у Британській Колумбії; голова ванкуверської професійної театральної спілки та дорадчий член у справах театру при Канадській Раді в справах культури (Canada Council).

Тепер Майкл готує нову виставу — "Treats" (Принади) англійського драматурга Крістофера Гемптона. Автор задумав її після показу його редакції "Лялькового дому" Ібсена в 1975 р. в Лондоні. Він вирішив написати п'єсу про жінку, що не спроможна визволитися від свого минулого. В цій "терпкій" комедії діють три дійові особи: молода жінка Анна, що живе два роки з пихатим журналістом Дейвідом, та нудний службовець Патрік. Скориставшись з того, що Дейвід поїхав у тритижневе закордонне відрядження, Анна вирішує зробити зміни. Вона знаходить коханця в особі нервового й нерішучого Патріка і змінює замки на дверях... Повернувшись, Дейвід вимагає то погрозами, то улещуванням відновлення попереднього. Патрік намагається відбиватися, але робить помилку за помилкою... В численних колізіях і сутичках з'ясується, що Анна не має виходу зі своїх минулих зв'язків і зобов'язань.

Стиль режисерської праці Майкла можна окреслити як реалістичний. Однак, цей реалізм кінчається на його співпраці з акторами, від яких вимагається психологічної переконливості. Просторові (не говорячи вже про мальовані) декорації цілковито відсутні. Мізансцени часто розраховані на контакт з глядачем, на появу акторів серед публіки. Майкл додає й широко вживає в кожній виставі моменти пластичні і, найголовніше, застосовує спеціальну світлову (різнокольорову) та звукову (солісти-інструменталісти, гучномовці) партитури, які сам складає; часом ними він перериває акторське виконання. Друга складна проблема, що його обходить, це найефективніше застосування

словесного монтажу, вкладення тексту в межі годинної вистави (на основі багатоактової драми). Він часто працює зі сценаристами, ознайомленими з технікою кіносценаріїв. Коли Майкл почав працю над створенням City Stage (театру годинної вистави), він як режисер протиставився театрам з т. зв. "фринджу", численних малих напівпрофесійних чи навіть аматорських труп, що особливо розповсюдилися в Англії. Ці театри теж прямують до короткотривалої вистави, але здебільша з комерційних міркувань. Мистецький керівник City Stage поставив мірилом високу мистецьку вартість, дбайливе підготування вистави в усіх деталях.

Коротку довідку про Майкла можна було б тут закінчити. Хіба варт зазначити, що йому піддано й теми з сучасного українсько-канадського життя. Але набігає одна проблема, позатеатральна. Багато сучасної імміграційної молоді намагається прокласти собі професійний шлях до найскорішого матеріального забезпечення. Вони не зважають на те, що, не мавши любови до своєї професії, вони стають ремісниками і починають її ненавидіти. Приклад Майкла, його біографія говорять про щось відмінне. Він завжди відштовхувався від ремісництва, шукав улюбленої професії в обставинах, сприятливих чи несприятливих.

СПОГАДИ

Петро Григоренко

1. Переднє слово

Я прожив довге й складне життя, пережив часи непевні, бурхливі і жахливі, бачив смерть, руйнування і пробудження, зустрічався з багатьма людьми, шукав, захоплювався, помилявся і прозрівав, жив з людьми і для людей, спирався на їхню допомогу, користувався їхніми добрими порадами та повчаннями; багато з них лишили помітний слід у моєму житті, вплинули на його формування. Книга ця передусім про них. Серед них й ті, без кого мене взагалі не було б такого, як я є. Їм цю книгу присвячую:

Батькам моїм — батькові Григорієві Івановичу Григоренкові і матері Агафії Семенівні (з дому Біляк) — які дали мені життя;

Першим духовним наставникам — дядькові Олександрові (Олександр Іванович Григоренко) і священникові отцю Володимирові Донському, які посіяли добро в душу мою;

Дружині моїй — Зінаїді Михайлівні Григоренко (з дому Єгоровій), що стала другом і опертям у нелегкій моїй дорозі;

Дітям і внукам — їм жити.

Працюючи над книгою, я не старався написати твір для повчання сучасників чи нащадків. Я взагалі не думаю, що чуже життя може бути прикладом для інших. Кожен торує свій власний шлях. Для чого ж я писав, може спитати читач. Відповім запитанням на запитання: "А для чого люди сповідаються?" Це моя сповідь. Я чесно намагався розповісти саму лише правду, як я її уявляю. І якщо моя розповідь зможе стати комусь матеріалом для роздумів, я вважатиму, що старався недарма.

Спогади Петра Григоренка вийшли у французькому перекладі в виданні Presses de Renaissance, 1980. Готується їх українське видання ("Сучасність"), англійське (Нортон) і російське ("Детинец"). Подаємо вступ до спогадів і два фрагменти, — один про 1918-21 роки, другий — про 1968. Усі авторські права належать авторові.

2. Я довідуся, якої я національності

Ввійти в громадянську війну ми спробували ранньою весною 1918 року. [Старший брат] Іван і я при ньому як круглий сирота спробували вступити до Червоної гвардії в Бердянську. Він, міцний і високий хлопчина, переконав командира, що йому 17 років, і його прийняли до загону. Проте батько дуже швидко нас розшукав і без труднощів (метрикою) довів, що Іванові лише 15 років. Відтоді в Івана з батьком кілька тижнів ішли безперервні суперечки. Іван доводив, що краще йти зі своїми односельцями, тим більше, що до загону вступив і дядько Іван (материн брат). А батько обстоював незаперечний факт: "Ти ще дуже молодий і ще встигнеш навоюватися за своє життя". Врешті Іван оголосив страйк: "Не буду працювати, доки пороху не понюхаю" — й пообіцяв утекти кудинебудь далі, де батько його не знайде. Батькові довелося відступити врешті.

Проте невдача й цього разу переслідувала Івана. Загін Червоної гвардії невдовзі після вступу до нього Івана відправлено на фронт під Маріуполь до складу військ, якими командував Дибенко. Він у цей час уже почав спроби перетворювати загони на армійські частини, боротися з партизанщиною, впроваджувати дисципліну. Іванів загін одразу потрапив у бій і, оскільки складався переважно з фронтовиків, показав себе непогано, навіть заслужив похвали Дибенка. Але при цьому той вказав, що в загоні багато панібратства, що треба впроваджувати тверду дисципліну. І, наче навмисно, саме в цей час сталася така подія. До частини привезли старшого чоловіка й молоду гарну жінку. У чоловіка був відрізаний бритвою статевий орган, жінку звинувачували в тому, що це зробила вона. Відрізаний орган лежав у тому самому візку.

Не відкидаючи звинувачення, жінка стверджувала, що змушена була до такого вчинку в самообороні. Чоловік, її свекор, буцімто не раз намагався її зґвалтувати. З великими труднощами їй удавалося відбиватися, й вона не була певна, що це їй і далі вдаватиметься, тому вона почала брати з собою в постіль бритву і, коли свекор знову поліз до неї в постіль, вона відчикрижила йому орган. Свекор викладав зовсім іншу версію. Він говорив, що після загибелі на фронті сина невістка злигалася з якимсь "голодранцем" і, щоб заволодіти господарством, вночі, коли свекор спав, відрізала орган, сподіваючися, що він помре від цього.

Розгляд справи провадили перед усім загonom. Фронтовики були настроєні жартівливо, кидали свої зауваження. Але командир, напевно, чоловік нерозумний, сп'янілий від влади, уявив себе новим Соломоном і прорік: "Розстріляти обох!" та,

понишпоризаши очима в юрбі, зупинив свій погляд і перст вказівний на Іванові: "Ось ти бери воза, від'їдь у поле й пристрель обох". Командир, певно, думав, що такий жовтодзюб не зважиться не послухати. Він, певно, міркував, що фронтовика на таку справу не пошлеш. Та Іван наш був самостійнішим від будь-якого фронтовика.

— Та за що я їх стрілятиму? — здивувався він. — Самі й стріляйте, якщо маєте право...

Командир сказився: "Комендантська чота, заарештувати!" Й Івана замкнули до якоїсь комірчини. Посеред ночі двері відчинилися. Увійшло кілька фронтовиків з нашого села і поміж ними дядько Іван. "Ну, ось що, земляче, є наказ — розстріляти тебе на світанку. Ми нічого не можемо зробити. Той дурень уперся. А як дійде до Дибенка, то він підтримає нашого командира заради дисципліни. Тому ось тобі дорога, і щоб духу твого до ранку не було. Чимчикуй додому".

Іван повернувся додому. Та не надовго. Невдовзі він вступив до іншого загону. Командиром у ньому був Голіков — один з тих недостріляних денісівських радників, про яких я вже писав. У цьому загоні, перетвореному згодом на полк, Іван і воював до кінця громадянської війни — навперемінку, то в армії Махна, то в Червоній армії. Коли Червона армія відступала, полк Голікова, аби не відходити далеко від своїх місць, приєднувався до Махна, зберігаючи при цьому повну самостійність. Червона армія поверталася — повертався й Голіков до її складу. Тому всі голіковці після громадянської війни дістали посвідчення червоногвардійців і червоних партизанів, тоді як махнівці — розстріли і тюрми.

Село наше, як і всі сусідні українські та російські села, було "червоне". Співвідношення таке: у червоних, до яких аж до кінця громадянської війни залічували армію Махна, з нашого села служило 149 чоловік. У "біляків" — двоє. "Біляками" в наших краях були болгарські села й німецькі колонії.

Про боротьбу за українську незалежність та українські національні рухи в наших краях мало що знали. Інформація з центральної України фактично не надходила. Більшість уважала, що український парламент — Центральна Рада і "гетьман" Скоропадський, який влаштував монархічний переворот, — це те саме. Ставлення й до Центральної Ради і до гетьманців було різко вороже — вважали, що вони німців привели. Про петлюрівців, у суті справи, нічого не знали: "Якісь там ще петлюри. Кажуть, що за поміщиків тримаються, як і гетьманці". Та коли з'явилося двоє наших односельців, які побували в полоні у петлюрівців, де скуштували шомполів і тортур "січових стрільців", — байдужість до петлюрівців змінилася на ворожнечу, і радянська агітація про-

ти "петлюрівських недобитків" почала падати на благодатний ґрунт. Особливо посилилася ворожнеча до петлюрівців, коли ім'я Петлюри почали пов'язувати з Білопольщею. Рейд Тютюнника розглядали як бандитський напад. Воювати всім набридло і тих, хто хотів продовжувати, — зустрічало загальне невдоволення, ворожнеча.

Іван повернувся на початку 1920-ого року. Те, що він повернувся додому живий, можна вважати чудом. Наприкінці 1919 року він поліг тифом десь у районі Дніпра. Довго був непритомний. Опритомнів у якомусь хліві на соломі. Навколо трупи, хворі марять — повний хлів. Йому стало страшно: "Треба звідси забиратися", — промайнуло в запаленому мозку. І він знову втратив свідомість. Опритомнівши вдруге, спробував підвестися на ноги. Нема сили, не може підвестися. Поповз до напіввідчинених дверей. Вибрався на вулицю. Вогко, холодно. Та й у хліві з погано зачиненими дверима не тепліше.

— Треба йти, кудись іти. Не сидіти на місці.

Огледівся, побачив коротку жердину. Доповз. Узяв її в руки і з її допомогою звівся на ноги. Пішов. Упав. Знову підвівся. Знепритомнів. Скільки так рухався — не знає. Побачив хату. Добрався до неї. Постукав. Вийшла жінка: "Я б тебе пустила в хату погрітися, так на тобі ж воші, та ще й тифозні. Я бачу. У тебе ж тиф. Зайди до клуні, я тобі принесу щонебудь гарячого поїсти та й на дорогу щось зберу".

Іван зайшов до клуні, поїв гарячого, і його знову звалив тиф. Кілька днів пробув у клуні, приходячи до тями лише на короткі миті. Та він був не сам. Жінка приходила до нього, приносила пити, їсти. Нарешті, він знову прийшов до тями. Розпитав, де він опинився, і пішов у напрямі додому. Батько потім, зіставивши спогади, прийшов до висновку, що йшов він близько двох місяців.

Ми були всі в хаті, обідали, коли з'явився Іван. Батько сидів обличчям до дверей, коли вони відчинилися. Батькове обличчя перекривилося від страху й огиди. "Виходь, виходь! Швидше виходь! У стайню виходь!" — настунав він на Івана. Ми з Максимом скочили, підбігли до батька, і я швидко збагнув причину такої невідповідної до події поведінки батькової. Іванова шинеля була вкрита суцільним шаром вошей. Сірою масою вони рухалися, кублилися, викликаючи огиду й страх. Близько двох годин нам усім трьом довелося воювати з вошами, поки, нарешті, весь одяг Іванів опинився в пропалі, а він, пострижений і вимитий, одягнений у домашнє, всівся за стіл. Худючий він був неймовірно. На нього було страшно дивитися. Видно було всі кістки. Здавалося, що й шкіра, натягнута на нього, прозора і просвічується. Батько насипав йому борщу і, дивлячись у лице, єхидно мовив: "Та ти,

синку, порох нюхав, чи що?" І справді, в Івана був відрізаний самісінький кінчик носа.

Виявляється, в одному з боїв, у його гвинтівки розірвався затвір. Рідкісний випадок, що таке минуло щасливо. Його не вбило, помітно не покалічило обличчя, проте знайшовся маленький осколок, що поставив печатку саме на тому місці, яким нюхають, — поміж ніздрями.

Говорячи про Івана вище, я сказав, що його переодягли в домашнє. Читач із цього може зрозуміти, що в нас було в що переодягатися. Це не так. Переодягатися не було в що. Було тільки те, що носили на собі. При цьому латане, перелатане. Тому спали голяка. А одяг пропалювали. Воші, хоч би як ви від них остерігалися, за день до вашого одягу потрапляли неодмінно. Адже вони були скрізь. Вони повзали по людях, по речах, по стінах, по підлозі. Батько дуже пильнував, щоб вошей у нас не було, проте до вечора ми їх обов'язково приносили. Убити їх не було іншого засобу, крім пропалу, що по-науковому зветься дезинсекцією. Батько цього слова, напевно, не знав, але беріг нас від вошей і від тифу, отже, клясично. Мене, однак, не вберіг. Але це було раніше, ніж повернувся Іван.

Ще взимку 1919 року я захворів на висипний тиф. Прохворів понад місяць і знову тиф — тепер уже черевний. Знову довге ходіння по краю могили. Тільки починаю видряпуватись — новий, так званий поворотний тиф. І його поборов, але... вчетверте захворів на тиф. У селі його називали чомусь "головним", певно, це було повторення поворотного. І тут уже я не витримав. Батько привіз [лікаря] Грибанова. Поки батько їздив — мене бабуся вже на стіл переклала. Грибанов увійшов до кімнати. Підійшов до мене. Піднявши одну повіку й не випускаючи з рук валізки, повернувся до дверей. У своїй різкій, грубуватій формі він промовив: "Мертвих не лікуємо. Йому священик потрібен, і то не для миропомазання, а для панахиди". І вийшов.

Минуло місяців півтора. Було вже гаряче літо. Але і в цю пору тиф не припинився. А торкнувся своїм крилом родини дядька Олександра. І до них приїхав Грибанов.

Видряпавшись якимось чудом із лабетів смерті, я дуже поволі повертався до життя. Смішно сказати, я, 12-річний хлопець, не вмів ходити. І приставлений до мене для навчання цього мистецтва мій молодший брат Максим від щирого серця реготав, спостерігаючи перші мої кроки. Але я наполегливо вчився. Спершу я опанував безперервний марш через хату — від стіни до стіни. Потім почав виходити до вихідних дверей — у двір. У день приїзду Грибанова я здійснив експедицію до двору дядька Олександра. Двори наші сполучалися, і я, чіпляючися за стіни дворових

будівель та за паркани та долаючи непевною ходою на дрижачих ногах короткі відстані, на яких не було жадної опори, поволі наближався до рогу дядькової хати. Коли Грибанов вийшов від дядька, я вже перебирав руками по стіні дядькової хати. Грибанов коротко глянув на мене й пішов до візка. Уже поставивши ногу на сходню, він ще раз оглянувся на мене і, звертаючися до дядька Олександра, який його відпроваджував, голосно спитав: "А ось цей козарлюга, що так хоробро чимчикує, часом не той, якого я до смертних хотів відправити?" — "Так, той самий!" — відповів дядько.

Грибанов знову дістав з візка свою валізку і підійшов до мене. Взяв під руку й повів до широкої лавки в хліві. Він довго слухав, вистукував мене, потім сказав: "Ну, щаслива твоя зоря. Надійно зліпили тебе твої батьки. Довге життя дає тобі Господь". Поплескав мене злегка по спині й пішов до візка нести далі свій благородний хрест.

Тепер, коли Іван, також після тифу, ледве на ногах тримався, я був головним помічником батька в господарстві, хоча думки мої були зовсім в іншому.

Наприкінці березня 1921 року в Ногайську, в приміщенні реального училища відкривалася І-а трудова семирічна школа. Говорили, що реалістів з трудових родин прийматимуть до неї поза чергою, і я чекав на початок навчання, як на манну небесну. Навчання тривало, щоб надолужити прогаяне, до середини липня. Знову відновилося 1 вересня. Навчання йшло погано. Платню вчителям давали нерегулярно. Та й не варті були ці гроші нічого, хоча й обчислювались мільйонами. Інфляція, можна сказати, потік паперових грошей, з'їла їхню вартість цілком. Учителі просто голодували. Щоб не померти з голоду, вони змушені були бродити селами, міняти свої речі на харчі. Тому навчання в школі відбувалося без розкладу. Приходили лише ті, хто був у місті. Звичайно за день відбувалося 1-2, часом 3 лекції. При чому з великими перервами поміж ними.

Я як колишній реаліст учився в 6-ій класі. Зі мною разом училися кілька наших сільських дівчаток, колишніх гімназисток. Сіму як сина служителя культу до школи не прийняли, і він готувався складати екстерном. У п'ятій класі вчилося вже понад десяток хлопчиків і дівчаток нашого села. З тих, які в 1919-1920 роках закінчили сільську школу. Потяг до навчання і в дітей і в батьків був величезний, а кількість місць дуже обмежена. Мій батько скористався з цього, а також із злиденного становища вчителів колишнього реального училища. Він організував батьків, у яких діти вже вчилися в Першій трудовій школі, і тих, хто хотів учити в ній своїх дітей у майбутньому. Вони всі колективно

звернулися до органів народної освіти з проханням відкрити й Другу трудову 7-річну школу. Їм відповіли, що можуть дозволити лише в тому разі, якщо знайдуть викладачів.

— Де ви в селі знайдете викладачів-фахівців: математиків, фізиків, істориків?

— Запросимо з міста, — заявив батько.

— Хто ж вам з міста поїде в село?

— Підуть, — наполягав батько. — Ми створимо умови, й підуть. Ви тільки дайте нам список, яких викладачів і скільки треба.

Такий список народна освіта дала, і через два дні батько подав цей список в особах. Річ у тім, що батько на той час був готовий. Якось випадково ще взимку 1920 року він побачив на вулицях Ногайська дивну постать. Широчезний чорний плащ-накидка і м'який капелюх з обвислими крисами. З-під капелюха визирають довгі й грубі руді вуса на підвусниках. Батько, людина дуже товариська, якось зумів заговорити з ним. Це був учитель математики й фізики однієї з московських гімназій Михайло Іванович Шляндін. Розмовилися. І батько почув його оповідь. Михайло Іванович зовсім не пристосований до практичного життя; крім своєї математики й фізики, він ні на чому іншому не розумівся. Родина в Москві страшенно недоїдала. Від виснаження померла дружина. І це його збудило. Він з жахом збагнув, що тим же шляхом можуть піти і його діти. Про себе він не думав. Власним життям він не дорожив та, певно, й не усвідомлював, що воно потрібне дітям. Його опанувала одним-однісінька думка — нагодувати дітей. І він вирішив усе покинути, взяти лише те, що цінніше, і пробиватися на південь. І ось він тут. За спрямуванням народної освіти прибув до Першої трудової 7-річної школи. Все, що було в нього цінного, через його непрактичність давно сплигло. І вони знову голодують. Дітям лишився вдома невеликий окрайчик хліба. А він уже майже тиждень нічого не їсть і в відчаї бродить містом.

Батько віддав усе, що в нього було з харчів, і сказав, що завтра привезе більше. Михайло Іванович плакав і лише повторював: "Це Бог вас послав нам. Це Лія (дружина) там за нас Бога молить. Але чим же я вам заплачу? — раптом немов би збудився він. — Ось хочете, мій плащ візьміть. Більше в мене нічого немає". Батько запевнив, що йому нічого не треба, що це він йому хоче допомогти як людині, що приїхала вчителем до школи, де вчиться його син.

Наступного дня батько з харчами поїхав на квартиру Михайла Івановича. Всі зустріли його радісно, вдячно. Родина — чотири чоловіка. Сам Михайло Іванович — приблизно ровесник батька: 42-43 роки, старша дочка Зоя — 16-ти років, дочка Ія — 11-ти років і син Юра — 8-ми років. Михайло Іванович знову заговорив, що

він заплатить. Батько йому відповів: "За те, що я привіз, — порадою. Жадної іншої плати мені не треба". І батько розповів про свою мрію — мати середню школу в себе в селі. "Ось і порадьте, як це зробити. Якщо підтримаєте цю ідею, та ще погодитися піти директором до школи, то ми вам, окрім державної платні, забезпечимо добрий харчовий пайок. Учителям також буде пайок", — додав він.

І ось Михайло Іванович гаряче включився в справу організації Борисівської семирічної трудової школи. Дібрано чудовий викладацький склад, і школа почала працювати. Але це не було простим народженням школи. Оскільки до старших клас ішли вже підлітки й молодь, школа стала розсадником культури. Майже водночас зі школою народилася українська культурна організація "Просвіта". Привезли її з собою вчитель історії Онисим Григорович Засуха і його дружина Оксана Дмитрівна — викладачка німецької мови. Вони обоє були членами "Просвіти" й організували її відділ у нас. У них я вперше побачив і почув бандуру. Від них перших я дістав "Кобзаря", й від них я довідався, що написав його великий український поет Тарас Григорович Шевченко. І що я належу до тієї нації, що й великий Кобзар, що я — українець. Цього я вже ніколи не забував, хоча далеко не завжди працював на користь своєї нації.

3. Рік 1968

Перший серйозний натиск гласности розкрив безліч проблем: правових, національних, соціальних, релігійних. Виявилось, що кожного дня відбуваються беззаконні переслідування, арешти, розправи. Треба було це якось узагальнювати і регулярно інформувати зацікавлених. І знаходяться ініціатори — народжується "Хроніка поточних подій" ("Хроніка текущих событий"). Ніхто надовго не заглядав, не розробляли програм, не визначали періодичності. Треба було виявити й оприлюднити ту боротьбу, яка розгорнулася після звернення Богораз і Літвінова. Треба було створити орган, який допоміг би відродженій громадськості усвідомити саму себе й поставити до ганебного стовпа повсякденну сваволю. А далі — як вийде. Проте ідея "Хроніки" виявилася настільки життєвою, що жадні засоби КГБ проти неї не змогли діяти. "Хроніка" міцніла, ставала дедалі повнокровнішою, набирала періодичності.

Звернення вдихнуло нові сили й до "самвидаву". Він перестав бути суто літературним. У ньому почали публікуватися відкриті листи, статті, памфлети, трактати, дослідження, монографії. Посилилися після звернення й доцентрові сили. Першими потяглися до Москви українці, намагаючися вийти в зовнішній світ

через чужинецьких кореспондентів. У Москві пішов по руках український самвидав: вірші Симоненка, Драча, Вінграновського, книга Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", книга В. Чорновола "Лихо з розуму", есей В. Мороза "Репортаж із заповідника імени Берії". Одне слово, на Москву ринула велика література українського самвидаву. Почали складатися особисті зв'язки поміж московськими й українськими правозахисниками. Ми довідалися про рух національного відродження, що розгорнувся в Україні на початку 1960-их років, так званий рух шістдесятників, та про той жорстокий удар, якого завдав КГБ цьому рухові.

Настав час і нам з дружиною налагодити особисті контакти з моїми земляками, правозахисниками. До нас приїхали Ніна Строката і Вячеслав Чорновіл. Розповідь про вістки з України линула й линула: політика русифікації, утиски української культури, жорстокі репресії проти найкращих людей українського ренесансу. Говорили, зокрема, про книгу Івана Дзюби.

До речі, доля Івана Дзюби склалася трагічно. Він серед інших українських діячів культури звернувся до тодішнього секретаря ЦК КП України Шелеста з приводу утисків української національної культури. Шелест доручив Дзюбі написати про це. Дзюба гаряче взявся за справу, і з'явилася книга "Інтернаціоналізм чи русифікація?" А згодом Дзюбу заарештували. Тривалими психічними тортурами його змусили "покаятися", й талановита людина згасла. Тепер він на волі, проте не здатний на жадну творчу працю.

Ніна Строката розповіла про свого чоловіка Святослава Караванського, який відсиджує другий термін за ту саму справу. Засуджений ще в сталінські часи, за хрущовської "відлиги" був амнестований. Та оскільки він — активний учасник відродження української культури і поет, вірші якого були не до вподоби владі, то його без суду, лише на підставі прокурорської постанови, відправили до табору досиджувати попередній термін. На сьогоднішній день (серпень 1979 р.) він в ув'язненні вже 26 років. Ніна прочитала кілька його віршів, надісланих з табору. Домовилися: підтримувати зв'язок, допомагати передавати матеріяли за кордон, підтримувати кримських татар у їхній вимозі повернутися на батьківщину.

Ми дуже тепло попрощалися, розраховуючи на швидку зустріч. Було це в березні 1969 року. З Ніною я зустрівся лише в 1975 році, тобто через сім років, і за ці роки Ніна встигла відбути 4 роки в таборі суворого режиму, а я понад 5 років у психтюрмі.

В час цієї нашої зустрічі Ніна мешкала поза Україною, перебувала в засланні в Росії — м. Таруса, за 130 км від Москви.

Жила там під адміністративним наглядом, в суті речі, під домашнім арештом. Лікарка, мікробіолог за фахом, вона працювала в місцевому музеї, дістаючи платню 60 карбованців на місяць. іншої роботи для неї не знайшлося. В цьому становищі перебувала вона — без праці за фахом, відірвана від свого народу, від рідної культури — на чужині, під поліцейним наглядом до вислання за кордон.

З Чорноволом не зустрілися досі. Він відбув уже 7 років табору суворого режиму, а тепер перебуває на засланні, в Якутії, а я, вигнаний з батьківщини, дістав політичний притулок у США.

Доля Строкатої й Чорновола характеристична для учасників українського правозахисного руху, характеризує весь цей рух. Щоб краще це з'ясувати, згадаймо деякі факти історії.

Україна, що була в Середні Віки однією з наймогутніших і найосвіченіших держав Європи (Київська Русь) упала під ударами монголо-татарської навали, та з часом почала підводитися й вести боротьбу за свою державність. Багаторічна війна з могутньою Туреччиною й Кримським Ханством та боротьба за існування з такими могутніми сусідами, як Королівство Польське, а пізніше Росія, виснажили країну. Напруживши всі сили, український народ у війні 1648-53 років створив козацьку республіку, але на більше сили не вистачило. Республіка змушена була шукати могутнього покровителя. В 1654 році укладено Переяславську угоду з Росією. Почалося мирне життя, та невдовзі внаслідок підступного порушення цієї угоди з боку Росії Україна втратила свою державність, а потім була розділена поміж Польщею й Росією. В ході дальшої боротьби впала й Польща, а підбиті нею українські землі розділено між Австро-Угорщиною й Росією. Ті й інші окупанти намагалися зробити свої територіяльні захоплення вічними, а людей, що їх населяли, перетворити на своїх підданих. В Австро-Угорщині розвинувся український національно-визвольний рух. Він не припинився й після розпаду Австро-Угорщини. Тільки перемістився до Польщі й Чехо-Словаччини, до яких перейшли українські землі від Австро-Угорщини.

Інакше склалося в Росії. Масовий терор проти українського населення, жорстокий кріпацький гніт, русифікація країну суцільної письменности за сторіччя перетворили на темну, затуркану провінцію. Та при цьому мовна близькість між українцями й росіянами призвела до відносного успіху русифікації. За сторіччя перебування в державі російській українці потроху почали забувати своє національне ім'я та зивкати до того, яке їм дали колонізатори, — малороси, хахли, — а також до того, що в школах їх навчають російською мовою. А російська інтелігенція в більшості навіть повірила в те, що нема такої мови,

як українська, що це лиш діалект російської. Розповсюдженню цього переконання сприяли також директива міністра внутрішніх справ Росії Валуєва (1863 р.) та Емський Указ Олександра II (1876 р.), що заборонили вживати української мови й літератури в школах, театрах, а також ввозити в Україну українські книги з-за кордону.

До цього цього так звикли, що коли після Жовтневої революції в Севастополі почали провадити облік моряків за національністю, то, як розповідав мені член Центральної Ради офіцер Чорноморської флотії Пелешенко, коли викликали українців, то вийшов лише один чоловік. Викликали всі інші відомі в Росії національності, а величезна юрба матросів далі стоїть непорушно. Організатори розгубилися: які ж це нації в тій юрбі? І раптом хтось здогадався: "Малороси! Відійти туди!". І вся юрба посунула на те місце, яке вказали матросам.

Вкрай низька національна самосвідомість українського народу і більшовицька інтервенція з Росії стали основною причиною поразки національної революції 1917-20 років на Україні, падіння створеної 22 січня 1918 року на основі вільних виборів Української Народної Республіки (УНР). Національно свідомі частина народу або загинула у вогні боротьби, або змушена була емігрувати. В результаті національне право Україна не в боротьбі здобула, а дістала в дарунок від російських більшовиків. Але Російська комуністична партія більшовиків (РКП(б)), яку перейменували потім на Всесоюзну комуністичну партію більшовиків (ВКП(б)), а пізніше на Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС), правила весь час у такий спосіб, щоб цього дарунка з рук не випускати, щоб не давати розвинутися самосвідомості українського народу, не дати йому викристалізуватися в державну націю.

Справа була поставлена так, що про національну свободу можна було кричати, дякувати більшовикам за те, що вони її подарували, проте скористатися нею було не вільно. За спробу реально дістати національні права спадали жорстокі репресії. Демагогічно, на словах, боротьба велася тільки проти буржуазного націоналізму, а фактично придушували будь-яку національну самосвідомість. Небезпечними виявилися навіть українські комуністи. Українську комуністичну партію (УКП) винищено фізично. Ліквідовано суто культурну національну організацію "Просвіта". Потім узялися й за українців — членів РКП(б), які обстоювали реальні національні права українців. Фізично знищили навіть такі видатні постаті більшовицького керівництва в Україні, як Скрипник, Хвильовий, Затонський, Коцюбинський і багато партійних працівників меншого масштабу.

Але на цьому центральний уряд не зупинився. Національно свідомі частини українського населення, навіть будучи лояльною до радянської влади, становили потенційну небезпеку єдності імперії. Після розгрому національної революції в Україні, після загибелі, втечі за кордон найактивнішої частини націоналістів, у країні лишилася невелика група дореволюційної національної інтелігенції, яка в умовах радянської влади хотіла сприяти пробудженню національної самосвідомості народу. Ці люди щиро вірили словам, на які були щедрі більшовики, закликаючи інтелігенцію працювати в народній гуці.

І інтелігенція ця працювала, віддаючи всі сили національному відродженню. Їхню самовіддану працю народ бачив. Авторитет їхній зростав. І зростала національна самосвідомість народу. Центральна влада відчула в цьому небезпеку для себе і завдала удару. На самому початку 1930-их років влаштовано провокаційний процес Спілки Визволення України (СВУ). Людей наймирніших професій і найшляхетніших характерів звинуватили в підготові терористичних актів — вибухів, убивств, у провокуванні інтервенції та підготові повстань усередині країни. Тортурами, фальсифікаціями і обіцянками легких покарань людей змусили "зізнатися" в нескоєних злочинах.

Вироки порівняно зі "страшними" злочинами були справді м'які. Але прецедент створено. І тепер уже без гласних судів, за тими провокаційними звинуваченнями почали фізично знищувати всю українську національну інтелігенцію, навіть ту, яка виросла вже за радянської влади. Повторно забирали й знищували тих, хто дістав м'які вироки на процесі СВУ. Отже, національний рух у радянській Україні придушено навіть у потенції. Про силу тієї хвилі терору можна судити з того, що загинуло близько 90 відсотків усіх українських письменників, не виключаючи й комуністів. Тому, коли в 1940 році окуповано Західну Україну, весь апарат терору в радянській Україні кинули проти Західної України. Виарештувано не лише "буржуазних націоналістів", а й усю відносно помітну інтелігенцію, серед неї й членів Комуністичної партії Західної України, а передусім усіх, хто сидів у польських тюрмах за націоналізм.

Наступна страшна війна і важка партизанська боротьба, які не раз проорали всю Україну, завдали непоправних утрат українським національним кадрам. У післявоєнний період органи терору під виглядом покарання "воєнних злочинців" якнайжорстокіше розправилися з воїнами Української повстанської армії (УПА), які не змогли, не встигли або не захотіли відійти на Захід. У результаті всю Україну так прочищено від активних націоналістичних елементів, що можна було, не боячися жадних

викривань, просторікувати про "розквіт української національної культури". Деяка частина шкільної молоді сприймала ці просторікування всерйоз. Інші, — і не лише на Західній Україні — розуміючи їхній демагогічний характер, удавали, що сприймають їх всерйоз і, спираючися на них, діяли на користь своєї національній культурі. Почали вивчати український фольклор, народні художні ремесла, народне мистецтво, постала плеяда молодих поетів. Процес цей дедалі наростав, і владащі вжили заходів. У першій половині 1960-их років прокотилася хвиля арештів так званих "шістдесятників". "Зрізали" всіх найактивніших учасників культурного відродження. Жадного злочину ніхто з них не скоїв. Вони просто любили своє національне минуле, свою національну культуру. З масами народу вони не були пов'язані. Народ перебував ще в національній летаргії. Вони були одиницями, розсіяними на території всієї України. Цим вони й були небезпечні для влади. Вони були, немов іскри, розсипані на ґрунті, що ховав у собі багато пального матеріялу. Їх треба було погасити, не зважаючи на жадні закони. Одними з таких іскор і були Ніна Строката та В'ячеслав Чорновіл. Ось їх, як і всіх інших, таких самих, стараються погасити. Але там, де багато пального, запобігти спалахові не так просто. У той час, коли ми розмовляли з останніми "шістдесятниками" Ніною й В'ячеславом, накочувалася вже нова хвиля. До боротьби включалися "сімдесятники" — одиниці, як і "шістдесятники".

Інакше розгорталася боротьба в Литві. Про неї відомості також дійшли до нас. Ми знаємо, що тут боротьба набрала переважно форми захисту католицької церкви. Природно, що така боротьба була масовішою, організованішою й упертішою. В них були керівники, яким насамперед і завдавав ударів КГБ.

Ще інакше вели боротьбу кримські татари. Спільне лихо — виселення з батьківщини — з благодатного Криму до пустель і напівпустель Середньої Азії, Уралу, Казахстану. Жорстоке, безглузде виселення, в якому загинуло 46,2 відсотка всіх кримських татар, згуртувало весь цей народ, змусило подумати кожного про свою власну відповідальність за долю всього народу. Серед цих людей не знайшлося нікого, хто ухилився б від боротьби або від відповідальности за неї. Боротьба набрала форми петиційної кампанії. Почалося з петицій окремих селищ. Потім кампанія почала перекидатися на сусідні селища, потім на сусідні райони і т. д. Спершу сотень підписів було вже багато. Потім почали лічити на тисячі. І дійшло одного разу до 127 тисяч. У 1967 році загальна кількість підписів під усіма поданими за рік петиціями досягла 3.000.000. Це означає, що коли підписувалося все доросле населення (200.000), то кожен підписався за рік не

менше 15 разів.

Форма керівництва рухом також була досить своєрідна. Кожен населений пункт обирав свого представника, якому виписували доручення на право репрезентувати його виборців. Усі вони й підписували це "доручення". Представники селищ групувалися за районами і встановлювали чергування в Москві. Петиції, індивідуальні листи й телеграми посилали черговій групі, а вона передавала їх до тих інстанцій, яким призначався відповідний документ. Чергова ж таки група повідомляла всьому народові про виконану роботу й посилала при потребі звернення та заклики. Через певний період групи змінювалися. Якщо плянували якусь велику акцію, до Москви з'їздилося кілька груп. Був навіть випадок, коли з'їхалися всі групи (близько 800 чоловік), і міліції довелося провадити велику операцію, щоб розігнати їхню демонстрацію та вислати їх із Москви. Фінансово забезпечували кожного представника ті, хто підписав йому доручення. Доручення в будь-який час могли відібрати й передати іншому. Міг відмовитися й сам уповноважений.

Отже, керівництва, в загальноприйнятому значенні цього слова, не було. Уповноважені селищ — рядові люди. При тому часто змінювані. Чергова група в Москві обирає організаційного розпорядника, проте влада його обмежена: призначити час збирання, призначити людей, які розносять адресатам пошту, що прибула від кримських татар. Призначити тих, хто пише звіт або інформацію. А звітний документ підписують усі члени групи. Тому, скільки не було судів, КГБ навіть з його вишуканістю не міг нікому приклеїти налічку керівника, організатора і змушений був тільки висловлювати сумнів з приводу введеної самими татарами назви своїх уповноважених. Слідчі з цього приводу писали: "такий і такий, будучи посланий до Москви, нібито так званий народний уповноважений, підписав документи, що містять наклепницькі вигадки..." і т. д.

Масовість і організованість руху змусили уряд відступати, маневрувати, брехати, робити вдавані поступки. Тричі комісія Політбюра ЦК КПРС приймала делегації кримських татар, вислухувала і... залишала фактично все по-старому. Останній раз делегацію кримських татар приймали в зв'язку з указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року. Це був найбрехливіший, найлицемірніший указ з усіх виданих про кримських татар. Починався указ далекоюсяжною заявою про те, що кримських татар необґрунтовано звинуватили в зраді батьківщини і що це звинувачення треба зняти, але тут таки зняття обґрунтовується тим, що в життя ввійшло нове покоління, яке не знало війни. А найбільша підлість полягала в тому, що цим указом

кримських татар мимохідь позбавлено права на свою націю. Про них писали: "громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму". З таким самим успіхом можна написати: "громадяни татарської національності, які раніше проживали в Угорщині". А вершиною найпідлішого лицемірства стало те, що указом, який оголошував політичну реабілітацію, навки закріплено вигнання кримських татар з Криму. І зроблено це підло, брехливо, по-шулерському. В другій частині указу говориться, що громадянам татарської національності, які раніше мешкали в Криму, дозволено мешкати *на всій території* Радянського Союзу, з урахуванням *пашпортних правил*. А в пашпортних правилах, як потім з'ясувалося, записано, що кримським татарам не можна селитися в Криму.

Кримські татари відчули підступ одразу, як тільки прочитали указ. Насторожувала й згадка про пашпортний режим і те, що зрадниками їх визнали перед усім Радянським Союзом, а знімають звинувачення, публікуючи указ у місцевій пресі. У зв'язку з цим кримські татари почали вимагати нової зустрічі з представниками Політбюро. І зустріч відбулася. Політбюро надіслало на зустріч трійку на чолі з Андроповим, у складі генерального прокурора Руденка й міністра внутрішніх справ Щолокова. Виходило: у складі комісії — лише представники органів примусу. Четвертий член комісії — секретар Президії Верховної Ради Георгіадзе картини змінити не міг. Тому, як тільки всі всілися, й Андропов приготувався почати розмову, підвівся один з кримських татар і спитав: "Товаришу Андропов! Чи ви тут присутній як кандидат до членів Політбюро, чи як голова КГБ?"

— А яка різниця? — усміхнувся Андропов.

— Різниця, — сказав кримський татарин. — Якщо ви тут як голова КГБ, ми розмовляти з вами не будемо. Встанемо й підемо.

— Ну, само собою зрозуміло, я тут за дорученням Політбюро і від його імені.

Кримські татари лишилися. Розмова була лицемірна. Андропов і Щолоков стверджували, що згадка про пашпортні правила не має жадного практичного значення.

На природне питання — чому ж для росіян і українців нема такого закону — нічого путнього не відповіли.

На закінчення представники кримських татар запитали, чи зможуть вони зібрати людей за певними районами, щоб розповісти про відбуті переговори.

— Так, безумовно, — сказав Андропов. — Я дам вказівки на місця виділити вам потрібні приміщення і не перешкоджати проведенню зборів.

Це також була брехня. Місцева влада дістала вказівки: в

дному разі не дозволяти кримським татарам провести збори. Тому в відповідь на прохання кримських татар з посиланням на Андропова представники влади або ухилялися від відповіді, або відтягали її — нічого певного не відповідали. Тоді кримські татари в ультимативній формі повідомили, що коли не дадуть приміщень, вони зберуться просто неба, на площі Навої в Ташкенті, оскільки представники зобов'язані скласти звіт перед народом. Приміщення не дали, і кримські татари, з'їхавшись з усього Узбекистану, влаштували на площі Навої великий мітинг, який влада намагалася розігнати. Проведено затримання, але на вимогу юрби, що оточила міліцію, всіх звільнили. Влада не зважилася йти на сутичку.

Отже, не тільки московські інтелектуали, але й Україна, Литва, Ташкент відкрито демонстрували, що вони не хочуть терпіти й далі сваволю. Але і уряд, боячися йти на поступки, вирішив наступати. 1968 рік прийшов під знаком взаємної активності — й правозахисників, і влади. Розвідувальні й партизанські бої відходили на другий плян. Насувалася зустрічна битва.

Бенеш в екзилі і карпатські українці

Вікентій Шандор

Едвард Бенеш, який був архітектором зовнішньої політики Чехо-Словаччини протягом двадцятьох літ, під тиском агресивної політики нацистської Німеччини та фіяско договірно-оборонної системи з Францією та Малою Антантою і в наслідок мюнхенського диктату, зрікся президентства Чехо-Словаччини 5 жовтня 1938 р. В своєму прощальному слові до народів Чехо-Словаччини він згадав усіх, крім карпатських українців-русинів. Бенеш покинув територію Чехо-Словаччини 22 жовтня 1938 р.¹

Після його виїзду за кордон, Чехо-Словаччину перебудовано конституційним законом ч. 328 з 22 листопада 1938 р. на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців. У дусі цього конституційного закону Карпатська Україна дістала свій тричленний уряд, який був водночас і членом центрального уряду в Празі, що гарантувало йому вплив і на цілодержавні справи.

Вибух Другої світової війни в вересні 1939 р. знову заактуалізував справу Чехо-Словаччини. Бенеш стає на чолі чехо-словацької визвольної акції: творить уряд в екзилі, який був відтак визнаний західними союзниками і Радянським Союзом. Нова політична концепція Бенеша була дуже проста: Чехо-Словаччина в передмюнхенських кордонах з приятними взаєминами та сусідством з СРСР. Цією лінією він послідовно здійснював свої дальші політичні пляни.

Бенеш і його уряд в екзилі не визнали важности конституційного закону ч. 328, ані інших державних законів чи розпорядків, що мали місце в державі після вересня 1938 р. В липні 1940 р. Бенеш і його уряд ухвалили в цьому напрямі резолюцію, яка звучить:

Усе, що сталося від вересня 1938 р., сталося нелегально, протиконституційно, було нам накинене погрозами, терором і насильством. Ми ніколи цього не визнаємо.²

В даному випадку Бенеш і його уряд перестаралися, приймаючи так загально зформульовану резолюцію. Її можна бу-

---

Автор статті в рр. 1938-1939 був представником уряду Карпатської України в Празі. Від 1947 р. в США, де був (1948-1961) директором Секретаріату Панамериканської української конференції.

1. Ladislav Feierabend. *Ve službách Druhé republiky*. Нью-Йорк, 1961, ст. 40.

2. Edward Beneš. *Memoirs*. Бостон, 1953, ст. 106.

ло, скажім, застосувати до випадку Словаччини, яка була інтегральною частиною держави, але не до Карпатської України, автономія якої була, власне, гарантована в самій конституції Чехо-Словаччини. Тому, виконання конституційних зобов'язань Чехо-Словаччиною щодо автономії Карпатської України не було і не могло бути протиконституційним актом. Беручи, отже, до уваги цю конституційну особливість Карпатської України, приходимо до висновку, що всі державно-правні акти уряду Карпатської України і федерального уряду, що стосувалися до Карпатської України під час федеративної державности, мали свою конституційну основу, а тим самим і легальний характер.

В екзилі Бенеш створив замість парламенту т. зв. Державну Раду, яка не мала в конституції жадних правових основ; до неї як "репрезентанта" Карпатської України він покликав Павла Цибере, москвофіла, некомуніста, який на Карпатській Україні не відіграв помітної політичної ролі.

Карпатська Україна була за Першої республіки стратегічним мостом для оборонної системи держави, бо лучила Чехо-Словаччину з дальшими двома вчасниками Малої Антанти, Румунією і Югославією. Після провалу цієї політики в Мюнхені Бенеш і його екзильний уряд вирішили зв'язати дальшу долю Чехо-Словаччини з новим партнером, Радянським Союзом; до нього Бенеш ще від 1917 р. відчував певні симпатії, про які він виразно пише в своїх спогадах:

Проф. Масарик і я категорично відкинули під час 1-ої світової війни політику інтервенції проти Радянського Союзу. Нашим принципом європейської політики після війни було не ізолювати Радянський Союз.³

Для цієї нової прорадянської концепції політики Бенеша і його екзильного уряду Карпатська Україна стала їм знову в пригоді. Через неї Бенеш вирішив будувати міст для оборонної системи Чехо-Словаччини на схід в переконанні, що тут його країна знайде потрібну охорону від загрози германства. Зрозуміло, що, поставивши всю визвольну політику Чехо-Словаччини на радянську карту, Бенеш мусів відповідно змінити й екзильний уряд і, головне, "представника" Карпатської України в Державній Раді. Бенеш звільнив Цибере, і замість нього покликав карпатського комуніста Івана Петруцака.

Проблема Карпатської України була темою розмов і листування між Сталіном і Бенешем ще перед 1944 роком. У ту добу Сталін не виявляв особливого зацікавлення Карпатською Україною в напрямі її відірвання від майбутньої Чехо-Словаччини.

---

3. Там таки, ст. 6.

Коли однак його армія стала наближатися до кордонів Карпатської України, погляд Сталіна змінився, і Бенеш цю зміну зразу відчув. Хоч він мав явно здекларований плян своєї прорадянської політики, необмежене довір'я до Сталіна, Радянського Союзу і його дружньої політики супроти Чехо-Словаччини, він уважав за потрібне з початком 1944 р. ввійти в контакт з карпатськими українцями, щоб скріпити там свою чехо-словацьку позицію. За інструкціями Бенеша Чехо-Словаччина при кінці війни мала бути окупована союзними арміями.

Одного дня в січні 1944 р. мене в моєму приватному мешканні в Братиславі відвідала мені до того часу невідома особа, яку в дальшому будемо називати Болеслав. Вона відрекомендувалася як провідник чехо-словацького підпілля, що приходить з доручення президента Бенеша, щоб нав'язати контакт з карпатськими українцями. Крім усної заяви, Болеслав виказався й переданим з Лондону дорученням, інструкціями Бенеша та іншим інформаційним матеріалом. Своєю поведінкою Болеслав викликав у мене довір'я, але в тодішніх умовах обережність була матір'ю мудрости.

На мій запит, чому він приходить саме до мене і чи такою відкритою й прямою заявою не виставляє себе і підпільний рух на небезпеку, Болеслав відповів, що дістав доручення з Лондону відвідати мене та має інструкцію, що в справі Карпатської України і німецької політики взагалі може говорити зі мною одверто, що він і робить. Мені зразу спало на думку, що це мусить бути в першій мірі наслідком характеристики, даної мені кимсь із моїх чеських приятелів-співробітників під час нашої федеративної державности. З ними я мав довгі політичні розмови в Празі. Як відтак показалося, припущення було правильне.

На мій дальший запит, чому Бенеш приходить до карпатських українців аж тепер, хоч досі не хотів мати з ними нічого до діла, Болеслав відповів, що президент і уряд переконалися, що єдиною реальною силою на Карпатській Україні є українці, що в т. зв. москвофілах вони сильно розчарувалися, що українці добре zorganizовані та що тільки вони ведуть боротьбу проти угорської окупації країни. В той час уже було відомо, що Бенеш уклав союз приязні з Радянським Союзом, тож я запитав, як це розуміти, що він тепер хоче нав'язати співпрацю з карпатськими українцями і яка є властива причина. Болеслав перечитував деякі місця з інструкцій з Лондону, але на це не міг переконливо відповісти.

Я не поділяв оптимізму Бенеша й Болеслава про перед-мюнхенські гарантії кордонів Чехо-Словаччини Радянським Союзом. Мені чомусь пригадалася фраза Кутузова, який сказав: "Наші кордони йдуть з нами". Якщо Радянський Союз перейде Карпати, то всі його гарантії щезнуть, був мій висновок, і

Карпатська Україна ледве чи буде складовою частиною Чехо-Словаччини.

Наша перша розмова тривала три години. Ми погодилися, що Болеслав передасть до Лондону вислід нашої розмови, а саме, що я годжуся в принципі на дальші розмови, про які буду інформувати відповідні чотири особи з мого боку, щоб не виступати відокремлено, на власну руку. Лондон в означений день і годину — вівторок — під умовленим нами гаслом повинен потвердити отримання звіту, що буде водночас знаком для продовжування переговорів.

Лондон дійсно в умовлений час усе потвердив, і в наслідок дальших наших переговорів я виготував меморіал, який був переданий через Швайцарію до Лондону. Наводжу його тут (з невеличкими скороченнями і виправленнями правопописно-стилістичного характеру):

Пане Президенте!

В критичнім 1939 році перервалися між нами державноправні зв'язки, які лучили нас цілих двадцять літ. Якраз у тім останнім відтинку державноправних змін показалися політичні чинники на Карпатській Україні та їхні приклонники в повнім та правдивім світлі. Наочно показалось, на яку фальшиву карту грала велика більшість чеських політичних партій на Карпатській Україні протягом цілих двадцяти літ. Розходиться тут, головне, про штучне викликування спорів національних, релігійних та політичних, штучне покликання до життя та підтримка вже згори на смерть відсуджених всяких напрямків, між котрими був панівним т. зв. великоруський, правильно кажучи, — мадяронський. В найкритичнішій часі чехо-словацької держави в 1938-9 р. показали ці так звані великоруські мадярони — яких чеські політичні партії так щедро підтримували — як їм залежало на обороні та захованні Чехо-Словаччини. Наші твердження та докази, що так званий великоруський напрям не працює ані для Ужгороду, ані Праги, але для Будапешту, чеські державні чинники покладали за неймовірні[...].

Всупереч тому не можна переочити, що українці з Карпатської України в 1939 році зі зброєю в руках боронили границі держави проти нашого спільного ворога. Народ, котрий в обороні своєї вітчизни вхопиться зброї, має вже і ідеологічні підстави своєї національної та політичної зрілості, і тому тільки його воля може бути здоровим джерелом права та тільки він може бути здоровою основою державного організму. Якраз у цім огляді робило державне ведення кол. республіки на Карпатській Україні основну хибу, коли в нас проти нас злучувалося з різними ідеологічно

сумнівними та штучно витвореними напрямками, а здорове українське народне ядро відсувало та проголошувало його за протидержавне. Наш народ завзято веде свій тяжкий життєвий бій, не зложивши зброї в минувшині, не складає її ані тепер, навіть тоді ні, коли завдяки донощицтву т. зв. великоруських мадяронів є виставлений прямо нелюдським переслідуванням, шибеницям та вбивствам [...].

Злучені судьбою і волею українського народу на Карпатській Україні в 1919 році і нав'язуючи якраз у цю пору на наші спільні національні інтереси, засадничо погоджуємося з Вашим закликком до співпраці, домагаємося однак, щоб Ви визнали на початок такі наші домагання:

1.) Що конституційний закон ч. 328 з 22. 11. 1938 р. 36. з. і р. про автономію Підкарпатської Руси буде залишений у повнім обсягу, а в будучині буде служити як основа державноправного відношення Карпатської України.

2.) Правне відношення Карпатської України в питаннях господарських та соціальних буде аналогічне зі Словаччиною, головне поки розходитьсь про маєток крайовий.

3.) Як тільки на освободженій території Карпатської України перебере владу і виконавчу силу іменованій заступник союзницьких армій, щоб йому був приділений як дорадник нами призначений громадянин з місцевого українського населення.

4.) Засадничо проголошення, що нинішня чехо-словацька влада на еміграції тепер і в будучині зрікається підтримки так званого великоруського напрямку, котрий є ворожий державі та нашим спільним інтересам, і що влада буде спиратися виключно на українське населення.

Рівночасно зазначаємо, що вже були дані нашим потрібні вказівки, щоб дома солідарно працювали зі всіма демократичними клітинами.

Подаючи цей меморандум бажаємо собі, щоб нинішня і будучі влади чехо-словацької держави, — маючи таку багату практику з попередніх років — дійсно та щиро з'єдналися до співпраці з українським народом. В цім духу нехай нам буде правилом спільний інтерес наших народів та спільне добро держави.

Цей меморандум подаємо в мовах: українській та словацькій.

*Українське Об'єднання
з Карпатської України.*

Після висилки меморіялу я відбуду ще одну нараду з Болеславом. Він чекав дальших інструкцій з Лондону.

При кінці серпня 1944 р. на Словаччині вибухло протинімецьке повстання, в наслідок чого перервався дальший зв'язок з

Болеславом. По здушенні повстання Болеслав відлетів до Лондону.

Від чехів і словаків, колишніх членів кабінету в Празі після Другої світової війни, які після 1948 року емігрували до Америки, я довідався в 1968 р. в Вашингтоні, що в передостанній рік війни Бенеш зорієнтувався, що зацікавлення Радянського Союзу Карпатською Україною не було без причин та що воно могло стати небезпечним прецедентом для цілості держави, особливо Словаччини. Якщо візьмемо до уваги, що словацькі комуністи (сучасний президент Чехо-Словаччини д-р Г. Гусак) виявили були намір проголосити незалежну Словацьку Радянську Республіку, то зрозуміємо, що Бенеш хотів рятувати цілість держави за всяку ціну. Не знавши, як розвинеться ситуація в Центральній Європі, він хотів спертися на Карпатській Україні на місцеві національні українські сили. За їхньою допомогою він надіявся забезпечити за собою вплив і позитивне рішення на випадок плебісциту чи іншого вияву волі населення. Можна з певністю твердити, що Бенеш хотів спертися на свідомий карпатоукраїнський національний елемент ще й тому, що тільки він виявляв гострий спротив угорській окупації, за що зазнавав поважних жертв. Таке вороже наставлення українського населення до угорців Бенеш уважав позитивною запорукою для своєї політики в противагу мадяронським москвофілам.

У жовтні 1944 р. Бенеш вислав до Хусту свого відпоручника міністра Ф. Немца, який мав узятися за організацію місцевої адміністрації як частини чехо-словацької держави. Бенеш вірив у власну політичну зірку, але теж беззастережно вірив Сталінові і сподівався, що йому вдасться виграти із Сталіном компромісом. Тут він грубо прорахувався. Був це тільки один із політичних зашморгів Бенеша, які він власними руками проти себе підготував.

Карпатські українці, як і українська визвольна справа взагалі, не знаходили прихильності в Бенеша протягом усієї доби його політичної чинності. Чи настала якась зміна поглядів у нього в цьому напрямі під час і після війни, невідомо. В ім'я правди треба згадати, що Бенеш у своїх книгах, виданих під час і після Другої світової війни, пишучи про Карпатську Україну та її уряд, ніколи не додавав прикметника "нацистський" чи "фашистський", як це робили його близький співробітник Ріпка і Джордж Кеннан. Розвиток політичних подій довкола Карпатської України в 1938-1939 рр. явно ствердив, що визвольна справа України грає ключову роль у розв'язці проблем Центрально-Східньої Європи, що забезпечення тривалого миру і створення мілітарно-стратегічної та економічної рівноваги сил у цьому просторі може настати тільки при створенні незалежної соборної української держави.

ЛЮДИ І НЕЛЮДИ

Яків Сусленський

Нема виправдання геноцидів. Дике винищення людей, хоч би яким втіленням зла вони здавалися винищувачам, заслуговує на суворий засуд карателів. З позицій справжнього гуманізму й справедливості ці останні заслуговують на ганебне і огидливе ім'я — нелюди роду людського. Винищення євреїв і циганів, індіан і негрів, бурів і українців та інших народів не має виправдання і вкрило народи-винищувачі незмивною ганьбою.

Хто тільки не нищив євреїв протягом нашої історії! І якби не великі діяння нашого народу та його дивовижна стійкість, то історію євреїв можна було б назвати історією винищення єврейського народу.

Цікава одна цифра. На початок нашої ери кількість євреїв відповідала кількості китайців — близько 7 мільйонів. Тепер євреїв у 600 разів менше, ніж китайців. Такі наслідки геноциду. Від нього не рятували євреїв ні гетто (ізоляція), ні цілковита асиміляція.

Зовсім не виправдане бузувірство "знавісних тварюк", за влучним визначенням Максима Горького, в нашу освічену епоху. Слабкість демократії полягає, зокрема, в тому, що якась зорганізована банда, користуючись і зловживаючи законами демократичного суспільства, приходять до влади, відтак усуває демократичні інституції і накидає народові нацистську, людоненависницьку ідеологію. Євреї в таких умовах нерідко бувають козлами відпущення.

Особливо драматично склалися взаємини євреїв і українців. За чотири сторіччя їхнього спільного проживання на Україні чимало насильства, ненависти й крові затьмарило їхні стосунки. Цей розділ єврейської історії ще чекає на свого безстороннього літописця.

Є пам'ять серця і є розум та інтереси сучасників. Останні спонукають євреїв шукати союзників для врятування народу та

Не так давно Комітет єврейсько-української співпраці звернувся з закликом подавати факти допомоги українців євреям у тяжкі часи. Пропонований тут нарис Якова Сусленського, організаційного секретаря цього Комітету, подає дещо з зібраного матеріялу, звертаючися насамперед до єврейського читача.

оборони державности. Нова реальність — існування держави Ізраїль — дозволяє думати, що чергова трагедія єврейського народу не повториться. Хто спроможний подолати біль і упередження в ім'я служіння сучасності? Важко говорити зі старшим поколінням, у якого картини кривавих злочинів живцем постають перед очима. Тим цікавіше зустріти й поміж ними людей, у яких збереглися добрі почуття до українців. На такому фундаменті можна будувати нові стосунки.

Мені й моїм друзям пощастило зустріти не одного, не десятки, а сотні українців, не заражених бацилою антисемітизму. З розмов з євреями й українцями, з преси й листів я довідався про численні випадки рятування євреїв українцями в роки поголовного винищування євреїв.

Книга Гусева-Оренбурзького "Історія єврейських погромів на Україні" з післямовою Горького вражає своїм правдивим описом нелюдської люті. І раптом у цій самій книзі, яка описує 402 погромлених пункти (далеко не вичерпний список), читаєш: "...У Лубнях погром відвернено тільки тому, що близько сотні петлюрівців виступили проти погромників зі зброєю в руках і, втративши зі свого середовища чотирнадцять чоловік, місто від погрому врятували".

Я не можу без сліз читати про такі саможертвні зразки альтруїзму. Коли дика орда в чаду винищення захмелена кров'ю, жменька гуманістів кидає їй виклик і, рятуючи євреїв, рятує віру в людяність. А чи знаємо ми, євреї, імена цих ста героїв і 14 загиблих?

Бней Брит влаштував бенкет на честь Володимира Клодницького, українця, артилерійського офіцера, що запобіг погрому в місті Хмельнику Вінницької області і врятував життя 15 тисячам тамтешніх євреїв.

Моя кореспондентка Варвара Диберт розповідає про свого дідуся о. Володимира Левицького в містечку Обухові Київської області, який урятував багатьох євреїв у 1905 році.

У статті Петра Одарченка про Євгена Чикаленка читаємо: "... В часи революції тисяча дев'ятсот п'ятого року Чикаленко виступав проти російських чорносотенців і боронив євреїв, а його син у боротьбі проти погромників був поранений".

Мій інший кореспондент Валеріян Федорчук (із Швеції) описує свого батька Петра Івановича Федорчука з-під Рівного на Волині, який двічі відвернув погром у Рівному в 1918 році. У роки Другої світової війни він рятував євреїв Рівного, переховував єврейських дітей.

У Єрусалимі є Музей Катастрофи єврейського народу в Другій світовій війні — Яд Вашем. На території цього музею посаджено

алею на честь Праведників світу — неевреїв, які рятували євреїв від знищення. Серед дерев, які посадили Праведники світу або за їхнім дорученням, можна бачити й дерева, посадити які удостоєно українців: Марію Бабич і Федора Каленчука. Федір Михайлович Каленчук, наражаючи на небезпеку себе, дружину й восьмеро дітей, урятував єврейську родину Кранцберг із 4-ьох осіб. Він переховував їх від 1942 року до закінчення німецької окупації.

У списку імен Праведників світу українців багато більше, ніж посаджених на їхню честь дерев в алеї меморіалу. Це пояснюється двома причинами. Поперше, тим, що є три ступені пошани для Праведників світу:

- 1) визнання Праведником світу з врученням свідоцтва;
- 2) визнання Праведником світу з врученням свідоцтва і з правом посадити дерево;

- 3) визнання Праведником світу з врученням свідоцтва, з правом посадити дерево і нагородженням пам'ятною медаллю.

Подруге, процедура посадки дерева досить складна, а зв'язок з українцями, що мешкають в СРСР, утруднений — звідси й затримка.

Наприклад, Праведницею світу визнано бл. п. Олену Григоришину. Тепер треба відшукати її найближчих родичів і запевнити їхню згоду. Я розмовляв з Доньєю Розен — єврейкою, яку врятувала стара Олена. Вдячна Донья увічнила свою рятівницю в книзі "Ліс — мій друг".

У меморіалі Яд Вашем є багато матеріалів про героїчні вчинки українців у роки Другої світової війни. Вони заслуговують на спеціальне дослідження й публікацію.

На жаль, досі не дістав заслуженого визнання у євреїв світлої пам'яті Митрополит Андрей Шептицький. Широко відомий подвиг Шептицького, який урятував багатьох євреїв і виступив у найлютіші роки фашистського розгулу із сміливою проповіддю: "Не убий!" Рабин доктор Давид Кахане, якого врятував Шептицький, написав про нього книгу. Дуже сумно, що високих людських властивостей Андрея Шептицького не можна гідно оцінити з політичних мотивів.

Український селянин Іван Яцюк усі роки окупації переховував у себе єврейського хлопчика Давида Приталю, що живе тепер в Ізраїлі. Теплою батьківською любов'ю віє від листів Яцюка до Давида. Приталь опублікував івритом статтю в кібуцній газеті і прославив свого благодійника. За словами Приталю, не один Яцюк, а все село ховало єврейських дітей і зберегло їм життя. У листі до мене від Георга Коломийця, який розповідає про трагедію євреїв у Казанському лісі, згадується про кількох людей, що переховували євреїв. Колишній в'язень Сіону Липа Фішер знає

чимало випадків, коли українці рятували євреїв у роки фашизму. Деякі з них він описав у своїх статтях та опублікував в українській і польській пресі.

Нижче я докладно розповім про те, як українці м. Тульчина Вінницької області і його околиць врятували життя Фані Спектор та її родини. Фаня тепер мешкає в Єрусалимі, а її головний рятівник українець Іван Омелянович Урсул свого часу з труднощами домігся старечої пенсії, бо в нього не було жадних заслуг перед радянською владою. Рятування євреїв в СРСР заслугою не вважають.

Я назвав лише кілька осіб високої шляхетности. Цю кількість легко помножити. Я переконаний, що людська пам'ять зберігає їх дуже багато.

Шкода, не за біблійними приписами живе мій народ. Перш, ніж зруйнувати Содом, Бог довго вагався: а чи не виявиться в ньому бодай 10 або 5 праведників. А ми без вагань виголошуємо всьому українському народові суворий вирок. Нас обурюють несправедливі рішення щодо себе. Покажімо ж приклад справедливої оцінки інших. Судіть конкретних людей. Не тавруйте цілих народів. Гріх бути невдячним. Сотні українців чекають, а тисячі вже не дочекалися, коли вдячні євреї в своїй державі — предметі світлої заздрости українців — згадають їх добрим словом. Українці-нищителі — їх було багато — суворо покарані. Тут справедливість узяла гору. Наша мета — віддати належне тим українцям, які, наражаючи на небезпеку своє життя, рятували євреїв від знищення.

Оповідь про епізод з тульчинських справ я б хотів назвати Людянність.

Жила собі мирна єврейська родина, далека від політики. Жила приязно із своїми сусідами — євреями й українцями Тульчина. Батько родини — Борис Спектор — викладав математику в українській школі, мати — Дора Грінштейн — хемію в медичному училищі. Двоє їхніх дітей — Фаня (1934 р. нар.) і Гриша (1937 р. нар.) — втішались безтурботним дитинством. Українська й їдиш були розмовними мовами в хаті. Завжди жила там мелодійна українська пісня.

Проте два нелюди — Гітлер і Сталін — і дві ідеології — фашизм та комунізм — у боротьбі за світове панування не змогли мирно поділити сфери свого впливу і втягли родину Бориса Спектора в орбіту політики, але не як творців історії, а як її людське м'ясо.

"Грізно вибухла війна", як сказав поет. Потяглися на схід

валки підвід. Евакуація. Біженці. Родина Спектора дійшла лише до Умані, де її заскочили німці й завернули до Тульчина, до створеного там для євреїв гетто. Звідти родину перевели до Печерського концтабору над Богом, де містилися й гинули від голоду, холоду та хвороб тисячі євреїв. У мозку 7-річної дівчинки Фані яскраво закарбувалися картини табірної побуту і людських стосунків.

Їжі — навіть злиденної пайки — в таборі не видавали. Кожен харчувався, як міг. Люди міняли речі на харчі в навколишніх селян. Поки табір охороняли румуни, життя текло за заведеним ритуалом. Невдовзі наїхали німці і завели свій Ordnung: погнали чоловіків і здорових жінок на роботи, дітей і старших належало вбити. Вже вирили ями, вже завантажили першу машину людьми, як раптом надійшло розпорядження від румунського коменданта про відклик кривавої акції. Фаня пригадує, як вона втратила батьків, коли їх переганяли. Один німець з конвойних звернув увагу на дівчинку, що плакала. Він нагодував її, повів до перекладачки, розпитав і на привалі відшукав її батьків та передав її з хлібиною на додаток. Пригадується Фані настирливе питання 4-річного брата: "Хто такі євреї?" і постійне прохання повернути його до його ліжка. До невеликих кімнат напихали по 50 чоловік. Люди спали покотом на підлозі. Вошей вичісували пригорщами. Тиф косив людей без ліку.

Запам'ятався Йом Кіпур 1942 року, коли величезний будинок здригався від плачу. В загальному горі тонули приватні біди. А кожна з них була трагедією, гідною Шекспірового пера. Дуже гарний чоловік, у дранті, жалісно просив дозволу погрітися біля грубки. Відтак він вибігав з кімнати у двір і качався в снігу. Одного разу його знайшли мертвим.

Іншого — старого — змушували танцювати в снігу, доки він не впав мертвим.

В одного чоловіка була дружина й четверо дочок. Від голоду і хвороб дружина і три дочки померли одна за одною. Намагаючися врятувати останню, він утік з дочкою з табору, але дорогою дочка замерзла. Чоловік повернувся. Він блукав табором і співав пісню про себе: "Іх бин а тоти ун киндир" (Я батько без дітей).

Або ось гарненька дівчинка на ім'я Рита, що лишилася без батьків. Відчайдушно смілива або смілива з відчаю. Виходила з табору жєбрати. Навіть охорона її пропускала. Міняти їй було нічого — і вона просила милостиню. І вижила. І брата врятувала. Місцеве населення було льюальним до страждених євреїв і допомагало їм.

На прикладі їхньої родини Фаня розповіла про численні

випадки подвижництва українського населення Тульчина й сусідніх сіл.

Фанин батько втік з німецького концтабору. Його переховували українці. Батько хотів визволити родину з концтабору й перевести до гетто. Українці винесли дітей з табору на плечах, сховали їх у себе, а потім переправили і влаштували в гетто. Фаню ховала на печі одна українка. Якимось увійшла сусідка і розповіла про випадок розстрілу за переховування євреїв. Фаня на кілька годин втратила дар мови. Господиня-українка заспокоїла Фаню, приголубила. Інші українці ховали в цей час матір і брата Фані. Брата прикрили лахміттям і сховали в stodolі. Він захворів на коросту. Важко було без ліків позбутися цієї огидної хвороби. Українці лікували його народними засобами — івилікували. Родину перевели на ферму, де їх змусили працювати. Батько пас худобу. Мати виконувала сільські роботи. В гетто залишався хворий син. Його треба було таємно перенести на ферму. Українці одягли матір у селянський одяг, і вона пішла за сином. Особливу турботу виявив Іван Урсул із села Клебань. Він прихистив Дору Федорівну, чергував усю ніч, доки вона спала, дав їй чоботи своєї дочки в дорогу. Під час окупації і після війни, аж до самого виїзду Фані до Ізраїлю, родина Спекторів підтримувала дружні стосунки з родиною Івана Омеляновича.

Коли перед вступом Радянської армії виникла загроза знищення євреїв, учителі-українці вирішили сховати дітей. Фаню взяла на утримання Ніна Андріївна. Ризикуючи собою й двома своїми синами, вона ховала Фаню, видала її за українку, хоч її надто зраджувала єврейська зовнішність. У той самий час батька й брата переховувала в льоху вчителька математики Олександра Кіндратівна. Життя цієї жінки доброго серця склалося трагічно. Невдовзі після відступу німців померла від туберкульозу її 17-річна донька, поетеса-початківка. У ті ж роки загинули її чоловік і син.

Світ не без добрих людей. Не менш, ніж серед інших народів, їх є й серед українців. І почуття вдячності до Праведників світу — українців має бути в нашого народу не меншим, а з деяких причин навіть більшим, ніж до тих, хто спричинився до рятування євреїв в інших країнах. Тимчасом ця справедливість, на жаль, ще не запанувала.

СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ І УКРАЇНСЬКІ ВИСНОВКИ

Мирослав Прокоп

i

Страйки польських робітників у Гданську та інших містах Польщі в липні та серпні 1980 року, що закінчилися підписанням договору між представниками страйкарів та уряду, є історичною перемогою польського робітництва. Ця подія ввійде в аналі боротьби проти тоталітарної комуністичної диктатури не тільки польських робітників, але теж інших народів радянського бльоку. Коли майбутні історики будуть вивчати причини падіння накиненої цим народам системи поневолення, вони розцінять події минулого літа в Польщі як важливий етап наростання визвольних сил поневолених Москвою народів та як показник розкладу імперіальної будівлі СРСР і його сателітів.

У чому історичне значення перемоги польських робітників?

Насамперед, у тому, що своїми діями вони створили клясичний ефективний модель боротьби з режимом комуністичної диктатури чи будь-якої диктатури взагалі. Це не був спалах стихійних емоцій робітництва на взір того, що сталося в Познані у 1953 році, в Гданську і Щеціні у 1970 році чи в Варшаві, Радомі та Плоцьку у 1976 році. Такі, як тоді, вибухи масового гніву народу можуть інколи запалити полум'я революції, що приводить до падіння режиму насильства. Але в більшості вони кінчаються перемогою поневолювачів.

Уліті 1980 року події в Польщі розвинулися інакше. Якщо прийняти, що політика — це мистецтво можливого, то у своєму конфлікті з керівниками компартії Польщі і їхніми московськими протекторами польські робітники цим разом виявили мистецтво високої кляси. Чи цей їхній успіх буде тривалий, — буде залежати у великій мірі від сил поза їхнім контролем, точніше від того, якою в кінцевому результаті буде відповідь Москви. Так чи так, в обставинах літа 1980 року польські робітники заповнили собі перемогу тим, що вони майстерно орудували силою, яка була в їхніх руках, себто сотнями тисяч робітничих кадрів; що вони вміло використали слабості ворога; що вони відчували пригожість моменту в унутрішній і міжнародній обстановці; що вони чітко

визначили ієрархію цілей, які хотіли досягнути; що вони були принципові і не поступалися там, де йшлося про найістотніше і водночас виявили готовість іти на компроміси в домаганнях, на які ні Москва ні її варшавська експозитура не могли піти. Таким чином із 21 вимоги, що їх керівник страйку Лех Валенса та його товариші поставили урядові як передумову закінчення страйку, вони досягли найважливішого: вони залегалізували найміцнішу зброю в руках робітників, себто страйки, і, що більше, домоглися визнання своєї організованості як інституції, створивши вільні професійні спілки.

А далі, польські робітники змусили уряд частково пом'якшити цензуру і поінформувати в офіційній пресі, в радіо і телебаченні про їхні вимоги, вони присилювали уряд звільнити політичних в'язнів і дозволити польській католицькій церкві передавати в радіо і телебаченні недільні богослужби. Водночас страйкарі відмовилися визнати примат польської компартії (але зобов'язалися не перетворювати своїх профспілок на політичну партію). Вони також визнали винятковість зовнішньо-політичного становища Польщі, себто її підлеглість Москві. Послідовно, цим разом польські робітники не палили будинків комітетів партії, як це сталося в Гданську і Щеціні в грудні 1970 року, і намагалися не надати своїм протестам антиросійського характеру, що ціхувало польські заворушення в 1953 і 1956 рр. Чи такий вимушений компроміс покажеться тривалим — це інше питання.

Варто вказати, що на таку поміркованість робітників-страйкарів впливали теж різні, серед них і сторонні чинники, які дивним збігом обставин в унісон перестерігали страйкарів від екстремізму: керівники режимової Польщі, ієрархія польської католицької церкви, Папа Іван Павло II, американський та інші західні уряди, які дуже боялися революції в Польщі, ну і, звичайно, Москва, яка мала легітимну причину тієї революції боятися, але якій було не на руку тепер окупувати Польщу. На свій лад усі ті сили спричинилися до перемоги польського робітництва, що, очевидно, не міняє факту, що зачинателем і головним героєм на сцені страйкових подій були польські робітники.

II

Перемога польських робітників була, насамперед, зумовлена тим, що не дійшло до інвазії з боку Росії. Коли почалися страйки, першим питанням, яке було на вустах сторонніх обсерваторів і, треба думати, тим більше самих громадян Польщі, було питання, чи московське Політбюро дасть наказ окупувати Польщу. Такі побоювання зроджувалися за аналогією до подій в Угорщині в 1956 році і в Чехо-Словаччині в 1968 році. Але цього не сталося, як

можна здогадуватися, з багатьох причин.

Поперше, Москва, мабуть, ждала, як далеко підуть польські робітники і визначила межі, в яких вона може толерувати їхні домагання. Те, що як уже вказано, страйкарі виявили поміркованість, підказало Кремлеві не поспішати. Подруге, московські вожді були свідомі, що Польща це не Чехо-Словаччина і що вхід радянських військ міг привести до серйозного спротиву поляків. А коли б такий польсько-російський збройний конфлікт почався, то хто міг би передбачити, куди це поведе? У Москві могли бути певні, що їй не грозить мілітарна протидія Заходу та що все закінчиться на голосних протестах. Але такої гарантії не могло бути в Москві, якщо йдеться про наслідки, що їх спричинила б інвазія на Польщу, в Угорщині, Чехо-Словаччині і в самому СРСР. Вожді КПРС знають, що в себе дома вони сидять на багнетях і що робітники СРСР мають не менше причин, як поляки, йти на барикади за свої соціальні і політичні права, що сприятливої нагоди ждуть теж неросійські народи Радянського Союзу, що загалом за 63 роки радянської влади нагромадилася в народних масах величезна сила емоцій, які у пригожій кон'юнктурі можуть захитати імперську будівлю.

Водночас інтервенція СРСР в Польщі була б для Москви дуже не на руку в час, коли вона заангажована в одну воєнну авантюру в Афганістані, і ще більше тому, що в умовах детанту роля Польщі в стратегічному плануванні Москви досить своєрідна: через Польщу пливе чи донедавна пливла до СРСР західня технологія, в результаті чого Польща винна західнім державам понад 20 мільярдів доларів. Дальша економічна допомога Заходу Польщі в інтересах Москви ще тому, що економічна катастрофа в Польщі привела б там до ще серйозніших заворушень, а цього вожді КПРС не можуть собі бажати.

Але, не зважившись на збройну інтервенцію в Польщі, Москва і підпорядкована їй варшавська адміністрація будуть пробувати іншими способами позбавити польських робітників їхніх успіхів, резервуючи за собою інвазію як крайній засіб. Тому треба зважати на можливість дальших нападів Москви і польської режимової преси на т. зв. антисоціалістичні елементи в польському робітничому русі, на намагання розводнювати, а то й перекручувати зобов'язання уряду супроти робітництва, що були прийняті в підписаному обома сторонами договорі, на підривні акції довкола вільних профспілок та ін. Одне слово, діапазон провокацій тут широкий, і від сили та солідарності польського робітництва залежатиме, наскільки воно зможе протистояти тискові Варшави й Москви. У той час, коли при всій хоробрості й патріотизмі поляків їхні шанси стримати наступ радянських танків у сучасних міжнародних умовах були б не більші, як польські спроможності

зупинити наступ німецьких танків восени 1939 року (хібащо сталося б потрясення в цілій імперії), то треба думати, що польські робітники мають добрі перспективи оборонити свої досягнення від "мирних" намагань ворога їх зліквідувати. Такий висновок можна робити на підставі сучасного укладу суспільно-політичних сил у Польщі, який витворився там за останні приблизно п'ять років і який лежить в основі перемоги польського робітництва.

Суть нового укладу сил у тому, що побіч панівної тепер у Польщі комуністичної партії створилися окремі суспільні структури, як от організоване робітництво, організована позацензурна громадська думка, врешті польська католицька церква. Правда, що церква існувала і раніше, але виміри її сили в останні роки стали більші, ніж у минулому. А всі ці структури живляться великою моральною силою, що її творить стихійний патріотизм польських народних мас.

На цьому тлі треба розглядати інші причини перемоги польського робітництва. Отож, побіч того, що Москва не зважилася на інвазію в Польщі, перемога польських страйкарів є результатом солідарності та організованості польського робітництва. На першому місці ставимо солідарність, а не організованість, бо власне солідарність робітництва і взагалі спільний фронт усього польського суспільства йшли перед його організованістю. Це зовсім не випадково, що солідарність стала в дні страйку гаслом, з яким виступив його провідник Лех Валенса. А вслід за солідарністю прийшли досягнення в галузі організованості, — легалізація та інституціоналізація вільних професійних спілок. Так почали утворюватися ембріони нової суспільної структури — організованого робітництва.

Це великий удар по системах комуністичних диктатур. По-перше, тому, що тут ідеться про організацію робітництва, в імені якого згодом правлять комуністичні кліки. Коли робітничі структури творяться поза рамками того, що режим дозволяє і рекомендує, і твориться воно для оборони робітничих інтересів, то це відбирає в режиму легітимність його влади і виправдання для його існування взагалі. Подруге, це удар по режиму тому, що режим цей має тоталітарний характер, що в його природі лежить бажання опанувати всі ділянки життя, і все, що твориться поза ним він вважає для себе ворожим.

Нові форми організованості польського робітництва не є, як загадано, єдиною суспільною формацією, що діє поза рамками компартії Польщі. Інша суспільна структура, існування якої можна віднести до середини 1970-их років, це позацензурна польська преса, — десятки журналів, газет і сотні неперіодичних видань, що є вже сьогодні інституціями самі в собі. Ясно, що на них іде натиск уряду, що їх намагатимуться ліквідувати подібно, як нові вільні

професійні спілки. Одначе, як показалося під час страйків, між робітництвом і тією новою суспільною формацією, що її можна назвати автентичною громадською думкою сучасної Польщі, витворилася доволі велика солідарність, а це додало сили обом структурам. А що згадані періодичні й неперіодичні видання репрезентують в основному сучасну інтелектуальну верхівку Польщі, то виявлена солідарність є ознакою спільного фронту між робітництвом та інтелігенцією, хоч формально страйкарі не ототожнили себе з дисидентами з кіл інтелігенції. Така єдність не завжди виявляла себе в попередніх польських народних здвигах минулих десятиріч. Широкого спільного фронту народу не було і в Чехо-Словаччині в 1968 році та Угорщині в 1956 році, коли духовними надхненниками тих революцій були передусім інтелігенти і розчаровані комуністи. В Польщі на сцену вийшли робітники. Боротися з інтелігентськими дисидентами — це одна справа. Протиставитися організованому робітництву — це щось зовсім інше.

Окремим фактором сили й перемоги польських страйкарів була католицька церква. Це дуже показове, що заводи Гданська були прикрашені портретами Папи Івана Павла II та що голова польської церкви прийняв керівника польських страйкарів. Відомо, що польська церква є цілі десятиріччя, об'єктом тиску з боку комуністичного уряду. Але відомо також, що польська католицька ієрархія з єпископами і священниками та вірними — це не тільки установа, яка піклується душами вірних, але водночас традиційна суспільна формація польського народу, якої комуністичній владі не пощастило зламати і яка як доказала хоча б недавня візита в Польщі Папи, є володарем сердець народних мас, виховуваних десятиріччями в душі комуністичної ідеології.

III

Які висновки з польських страйків впливають для України, для перспектив боротьби українського народу і що собою являє сучасний рух опору на Україні в порівнянні з тим, що діється в Польщі?

Ясно, що ставити сучасну самооборону українського народу побіч польських страйків як рівнорядні величини, було б хіба ознакою побожного бажання. Але не добре теж впадати в іншу крайність. Це правда, що поляки краще організовані, що вони не є під постійним тиском русифікації, що в основному Польща зберігає характер польської держави, не є російською провінцією, дарма що перебуває під контролем Росії, що міжнародне становище Польщі краще, що поляки мають сьогодні своїх

земляків з великими іменами у державному, церковному й культурному житті Заходу та ін.

Але політично-концепційно і якоюсь мірою організаційно український народ теж не позбавлений деяких елементів сили. Сучасна українська політична думка, як вона виявляється майже двоє десятиріч у самвидавних публікаціях, зокрема в виступах Української гельсінкської групи та правозахисного руху взагалі, йде в одному річищі з політичним мисленням не тільки поляків, але й інших поневолених народів СРСР та його сателітів. Це помітне зокрема в останні роки, коли в діях українських правозахисників щораз більше покладається наголос на участь у русі опору ширших кіл суспільности і на творення сурогатів організованої політичної сили.

Це великий крок вперед у порівнянні з індивідуальними протестними писаннями чи самвидавною літературою окремих авторів 1960-их і першої половини 1970-их років. Після тодішніх публіцистичних писань Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола, Святослава Караванського, Валентина Мороза, Левка Лук'яненка чи художньої самвидавної творчости Василя Симоненка, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Ігоря та Ірини Калинців, Василя Стуса та ін. прийшов новий етап, нова стратегія і тактика руху опору. Це спроба перенести центр ваги з індивідуальних чи збірних протестів проти порушень людських чи національних прав у ширшу площину багатогранної боротьби за ці права. Це з одного боку. А з другого, це намагання залучити до цієї боротьби ширше коло людей, творити широку соціологічну базу для боротьби за права людини і нації. У суті справи, це підготовка до народжування суспільного руху.

Коли в такому пляні йдеться про оборону української мови і взагалі права української нації на існування, то ця тенденція чітко визначена в самвидавному документі з 1977 року "Позиції українських політичних в'язнів" за підписом Олексі Тихого та о. Василя Романюка. Там вони ставлять перед своїми земляками конкретні завдання і дають такі вказівки:

— Уживати тільки рідної мови на рідній землі і цим скріпити себе та свій народ.

— Не посилати дітей до дитячих садків і шкіл з російською мовою навчання, домагатися шкіл і дошкільних закладів з рідною мовою навчання або вчити дітей самим.

— Відмовлятися від навчання в школах та інших навчальних закладах з російською викладовою мовою, вимагати шкіл, технікумів, вузів з рідною мовою і вчитися самостійно, складаючи іспити екстерном.

— Розмовляти рідною мовою не тільки в родинному колі, але й на праці, на суспільній роботі, на вулиці.[...]

— Відмовлятися від роботи в установах, навчальних закладах, суспільних організаціях, де зневажають українську мову, традиції народу, права людини.

— Відмовлятися від служби в армії за межами України і від командирів, які не говорять українською мовою.

— Відмовлятися працювати (також і в сільському господарстві) понад встановлені законом 41 годину, в неділі й вихідні дні.

— Не виїжджати на роботи за межі України.

— Обстоювати своє право, право інших людей, свободу, честь, гідність; обстоювати суверенітет України.

— Виявляти й оголошувати кожне порушення закону, хто б його не вчинив.¹

Немає сумніву, що в теперішніх обставинах це складні і далеко посунені вимоги. Але ще далі йдуть пропозиції, що їх знаходимо в самвидавному документі Українського патріотичного руху "Голос з України". (Оригінал цього документу зберігається в архіві Закордонного представництва Української гельсінкської групи). Там читаємо:

Репресії, які пережила Україна за останніх 10 років, залякали поміркованих, на боягузах поставили хрест, а окремих сміливців залишили на порожній сцені, яскраво освітленій кагебівськими прожекторами. В таких умовах є тільки один вихід — керуючись персональною відповідальністю кожного за долю всього народу, протиставити насильству влади позицію громадянської непокори. Хай це будуть акції невеликі, акції поодиноких груп. Проте, влада мусить знати: такого більше терпіти не хочемо... Нехай нашим першим кроком до самовизволення буде хоча б таке: відмова від участі в демонстраціях вірності режимові, від усіх програм партійного дресування (лекції, збори та ін.), неучасть у виборах, вихід з примусових організацій (партії, комсомолу, профспілок, творчих організацій), відмова від суботників, недільників, які продовжують 41-годинний робочий тиждень, відмова від передплати партійної преси. Страшний молох режиму не такий уже й страшний, якщо йому протиставити позицію масового, хай і неорганізованого спротиву.²

А в статті "Інформаційного бюлетеня" Української гельсінкської групи ч. 2 за лютий 1980 року знаходимо таке визначення позицій правозахисного руху в СРСР взагалі та його безпосередніх завдань і можливостей:

Правозахисний рух став сьогодні фактором міжнародного значення — попри тимчасові втрати в межах країни. Ми вважаємо, що істотною перспективою цього руху було б створення громадських

---

1. Сучасність 1978, 6, ст. 79.

2. Документи Українського патріотичного руху 1980 р. Додаток до "Вісника репресій в Україні" 1980, випуск 7, ст. 7-8.

груп правозахисту — в кожному районі Союзу РСР, їх спільна координація і сконцентровані зусилля при збереженні демократичних засад, на яких цей рух існує досі. Тобто правозахисний рух міг би стати громадським коректором партійного абсолютизму, сталою формою народного волевияву на зразок тих рад, які існували на початку століття і досягли своєї функціональної зрілості в умовах температури переджовтневого 1917 року. Кожна область, кожен район повинен започаткувати цей правозахисний рух, аби тотальним утискам влади протиставити тотальну волю до забезпечення в країні правового клімату на рівні часу.³

Чи пропозиції оборони національної гідності й чести, які Тихий і Романюк ставлять своїм землякам, є реальні в сучасній дійсності на Україні, чи реальною є візія дій правозахисного руху, яку накреслюють перед читачем автори "Інформаційного бюлетеня" Української гельсінкської групи?

Відповідь на обидва питання не легка. Якщо йдеться про українську самооборону, то вона проходить в умовах серйозного скалічення української нації. Процес русифікації України зайшов доволі далеко. Українську мову на ділі вигнали з публічного життя. Майже всі фахові журнали та публікації Академії Наук УРСР перевели на російську мову. Росте число мешканців УРСР, які заявляють, що російська мова є їхньою рідною: в 1959 р. 10,1 млн, в 1970 р. 13,2 млн, в 1979 р. 15,5 млн, а число тих жителів УРСР, які вважають, що їхньою рідною мовою є українська, росте без порівняння повільніше: 30,5 млн, 32,7 млн, 32,9 млн. Такі показники — це наслідок, з одного боку, русифікації українців та меншостей України, з другого, інвазії російських колоністів на Україну. В 1959 р. росіян було в УРСР 7,0 млн, в 1970 9,1 млн, в 1979 10,4 млн. Москва робить усе можливе, щоб зліквідувати пам'ятки культури українського народу, вбити його історичну пам'ять. Партія і уряд УРСР не користуються ніякою автономією в будь-якій галузі життя, а в справах народного господарства вони служать трансмісійним поясом для відпровадження національного доходу України до бюджету СРСР, що діється коштом праці громадян України.

Але, власне, в відповіді на такі трагічні факти родиться опір народу. Інакше не можна було б уявити появи кількох десятків відомих теж на Заході українських дисидентів, появи і дій яких не можна мислити в відірванні від ширших кіл суспільства, без його активної підтримки. Тільки так можна пояснити пропозиції Тихого і Романюка, і тільки так слід сприймати з'ясування діячів Української гельсінкської групи про ролі й найближчі завдання та можливості правозахисного руху в СРСР. Можливості

---

3. Свобода, 9 жовтня 1980.

проведення в життя пропонованих ними акцій тепер не великі, і в такому пляні не можна їх рівняти з акціями польських страйкарів, але їхня проєкція є тотожна, вони орієнтуються на ширші суспільні рухи, вони діють на тій самій хвилі національних, політичних і соціальних прагнень поневолених народів СРСР, що нарастають у протиставленні системі тоталітарної комуністичної диктатури та войовничого московського великодержавного шовінізму.

Вкінці, не слід забувати ще одного. Якби 20 років тому хто-небудь був висловив гіпотезу про можливість багатой самвидавної літератури в СРСР, а вже поготів про організовані громадські групи типу гельсінкських, це звучало б як наївна фантазія або поганий жарт. Сьогодні ці явища сприймається як samozрозумілі. Двадцять років тому ніхто не міг уявити легалізації вільних профспілок і страйків в Польщі. Ще десять років тому проти польських страйкарів режим посилав озброєні частини і розстрілював страйкарів. Хто сьогодні може передбачити, якими шляхами піде дальший розвиток внутрішнього становища в СРСР за найближчі десятиріччя? Це не значить, що слід надіятися на еволюцію комуністичної диктатури. Тоталітарні диктатури взагалі не еволюціонують до демократії. Вони можуть поступитися тут і там, але їхня природа залишається незмінна. Але це значить, що подібно, як за минулі десятиріччя, володарі імперії мусять відступати під тиском широких кіл суспільства, зокрема в обличчі його зусиль творити власні структури як інструменти боротьби з тоталітарною диктатурою.

Скільки українців у Чехо-Словаччині?

(ПРО МАНІПУЛЯЦІЮ В СТАТИСТИЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ ЧССР)

Іван Гвать

З нагоди підготовки чергового перепису населення Чехо-Словаччини, призначеного на перше листопада 1980 року, чеський журнал "Демографія" опублікував статтю, в якій наświetлено аспекти складу населення ЧССР в попередні роки, зокрема національний склад населення за даними перепису 1970 року і сподіваний національний склад населення республіки на 31 грудня 1979 року¹ (див. таблиця ч. 1).

У цій статті хочемо звернути увагу на помилковість даних щодо кількості української (русинської) національності. Ці помилкові дані серйозного характеру й далекосяжного значення можна зустріти і в інших статистичних довідниках ЧССР.

З таблиці ч. 1. випливає, що в 1970 р. на території ЧССР проживало 49.000 українців. Рубрика "російська" національність вказує на те, що в ЧССР проживало також 10.000 громадян російської національності. Звідки взялося таке велике число громадян Чехо-Словаччини російської національності? "Статистичний щорічник ЧССР 1971" подає дані останнього перепису населення республіки з 1970 року, з якого випливає, що національний склад населення ЧССР тоді був такий,² як показує таблиця ч. 2.

Впадає в очі, що в цій таблиці відсутня рубрика російської національності. Зате в рубриці "українська" національність додано ще "і русинська", щоб указати на те, що йдеться про громадян тієї самої національності. Таке окреслення — не випадок. Сталось так згідно з Конституційним законом ЧССР про федерацію з 27 жовтня 1968 року "Про стан національностей у Чехо-словацькій Соціалістичній Республіці".³ Керівні органи ЧССР і Державна комісія підготовки закону про федерацію взяли до уваги, що частина українського населення республіки і дали

---

1. Demografie (Прага) 1980, 3 (липень-вересень), ст. 278.

2. Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1971. Прага, 1971, ст. 85.

3. Ustavní zákon o postavení národností v Československé socialistické republice. Український переклад див.: Нове життя (Пряшів), ч. 52, 16. 11. 1968, ст. 1.

Таблиця ч. 1.

національність (у тисячах)	1.3. 1961	1.12. 1970	31.12 1979	приріст 1970-79 у %	склад у %		
					1.3. 1961	1.12. 1970	31.12 1979
<i>ЧССР</i>							
чеська	9070	9318	9743	4,6	66,0	65,0	63,8
словацька	3836	4200	4667	11,1	27,9	29,3	30,5
українська	45	49	51	4,1	0,3	0,3	0,3
російська	10	10	10	—	0,1	0,1	0,1
польська	68	65	80	23,1	0,5	0,5	0,5
угорська	534	570	608	6,7	3,9	4,0	4,0
німецька	140	86	74	-14,0	1,0	0,6	0,5
інші й невизн.	43	47	47	—	0,3	0,2	0,3
всього	13746	14345	15280	6,5	100,0	100,0	100,0
<i>Чеська СР</i>							
чеська	9024	9271	9692	4,5	94,2	94,5	93,9
словацька	276	321	400	24,6	2,9	3,3	3,9
українська	12	10	10	—	0,1	0,1	0,1
російська	8	7	7	—	0,1	0,1	0,1
<i>Словацька СР</i>							
чеська	46	47	51	8,5	1,1	1,0	1,0
словацька	3560	3879	4267	10,0	85,3	85,5	86,0
українська	33	39	41	5,1	0,8	0,9	0,8
російська	2	3	3	—	0,1	0,1	0,1

*статистичні дані

**приблизна оцінка сподіваного стану

притримується історичної назви "русин". Уживання цієї назви, зрештою, не суперечить букві й змістові згаданого закону, в якому говориться (розділ 4, абзац 1) "громадянин вільно рішає про свою національність згідно зі своїм переконанням".

Коли порівнюємо дані обох таблиць про кількість українців (русинів) у ЧССР, стає ясно, що рубрика "російська" (національність) у таблиці ч. 1. зайва. Ідеться тут про громадян української (русинської) національності. Загальна кількість у двох таблицях відхиляється тільки на одну тисячу. Можна, отже, припускати, що в чеських краях проживає прибл. одна тисяча громадян російської національності; щодо Словаччини, цифра в обох таблицях — 42.000.

Таблиця ч. 2.

ціональність	ЧССР			ЧСР			ССР		
	1950	1961	1970	1950	1961	1970	1950	1961	1970
Населення в тисячах									
ська	8384	9069	9341	8344	9023	9293	40	46	48
ловацька	3240	3836	4193	258	276	309	2982	3560	3884
льська	73	68	67	71	67	65	2	1	2
мецька	165	140	85	160	134	80	5	6	5
орська	368	534	573	13	15	19	355	519	554
раїнська і русинська	67	55	58	19	20	16	48	35	42
зшта і невизначена	41	43	40	31	36	33	10	7	7
ього	12338	13745	14357	8896	9571	9815	3442	4174	4542
Склад населення в %									
ська	67,9	66,0	65,0	93,8	94,3	94,7	1,2	1,1	1,1
ловацька	26,3	27,9	29,2	2,9	2,9	3,2	86,6	85,3	85,5
льська	0,6	0,5	0,5	0,8	0,7	0,7	0,1	0,0	0,0
мецька	1,3	1,0	0,6	1,8	1,4	0,8	0,1	0,2	0,1
орська	3,0	3,9	4,0	0,2	0,1	0,2	10,3	12,4	12,2
раїнська і русинська	0,6	0,4	0,4	0,2	0,2	0,1	1,4	0,8	0,9
зшта і невизначена	0,3	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,2	0,2
ього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Загляймо ще в одне джерело. В чотиритомовій енциклопедичній праці "Словачина", під гаслом "Народ" опубліковано статтю "Розвиток національних стосунків і їхні географічні рамки".⁴ Автор подає національний склад населення Словацької СР згідно з переписом 1961 та 1970 років. У наведеній таблиці (ч. 140, ст. 451) є рубрика: "національність: українська (русинська)" з такими цифрами: 35.411 (1961 р.), 42.000 (1970 р.). В таблиці нема, отже, окремої рубрики, з якої б виходило, що на території Словацької СР проживає 3.000 громадян російської національності, про яких згадується в журналі "Демографія". На дальших сторінках автор подає інші національності, що проживають на території Словащини, наприклад, 1.526 громадян Болгарської національності (ст. 455), але не згадує росіян. Це дальший доказ, що в статистичних довідниках ЧССР підкресленням "російська" національність слід розуміти українців (русинів).

Якщо піти до передвоєнних років, у 1921 році 372.500 громадян тодішньої Чехо-словацької республіки визнали себе

4. Slovensko. Díel 3, časť 1 — "L'ud". Братіслава, 1974, ст. 440-457.

русинами, серед них 85.628 на Словаччині. 1930 року цифри були: 446.916 русинів у ЧСР, з них 91.076 на Словаччині.⁵

Особливості в розвитку національної свідомості русинів у новоутвореній Чехо-Словаччині були зумовлені тим, що Підкарпатські русини були відірвані від своїх одноплемінників у Галичині й далі на схід.⁶ Однак вони вважали себе часткою українського народу, який живе по другому боці Карпат. Це видно, наприклад, із заяви Любовнянської Руської Ради (утворена 8. 11. 1918 р. в Старій Любовні), в якій говорилося:

Ми русини! Тому, що живемо в Карпатах, називаємося карпатськими русинами. Але ми знаємо, що на другому боці Карпат живуть такі ж самі русини, як і ми. Їх мова, звичаї та віра такі ж, як і в нас, і тому вони наші брати. З ними ми етнографічно становимо один великий багатомільйонний народ.⁷

З цього в якійсь мірі здавав собі справу також президент ЧСР Т. Г. Масарик, коли висловив свою думку про літературну мову для Підкарпатських русинів:

Щодо мови, я апробував їм (русинам) запровадження малоруської* мови до шкіл і до урядів [...]. Тут я приймав думку самих великоросів, як вона була сформульована петроградською Академією Наук і визначними російськими педагогами.⁸

У справі мови для населення Підкарпатської Руси авторитетне слово сказала також комісія мовознавців Чеської Академії Наук 4 грудня 1919 року:

...Тому що місцеве русинське наріччя в Карпатській Русі [...] це, безперечно, наріччя малоруське, належить літературною мовою тамтешнього населення визнати малоруську мову, якої вживають їхні

---

5. Zprávy statního úřadu statistického republiky Československé. Díl 14. Praha, 1933. Цитую за: Paul R. Magocsi. The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus', 1848-1948. Кембрідж (Harvard University Press), 1978, ст. 354.

6. Пор. Jan Husek. Národopisná hranice mezi slováky a karpatorusy. Братіслава, 1925, ст. 349.

7. Іван Ванат. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини, книга перша (1918-1938). Братіслава, 1979, ст. 61; Paul R. Magocsi. The Ruthenian Decision to Unite with Czechoslovakia, — "Slavic Review", 34, 2, червень 1975. ст. 366.

*Масарик притримувався думки, що українці це частина російського народу, отже, "малороси".

8. T. G. Masaryk. Světová revoluce za války a ve válce (1914-1918). Прага, 1925, ст. 303. Ставлення Масарика до українських проблем обговорює О. І. Бочковський. Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання. Подебради, 1930.

найближчі сусіди й одноплемінники, тобто галицьку українську мову (haličskou ukrajuštinu)".⁹

Що ці рекомендації Чеської Академії Наук у практичному житті населення Підкарпатської Русі не прийнялися, має свої складні політичні причини. Різні місцеві партійні угруповання й течії використовували "мовне питання" для своїх політичних цілей. Не дбали за це і урядові кола Праги.¹⁰

Після того, як 29 червня 1945 року уряди СРСР і Чехо-Словаччини підписали в Москві договір про приєднання Закарпаття до Радянського Союзу, на території ЧСР проживало (1950) 67.000 українців (русинів).¹¹ Конституція ЧСР з 9 травня 1948 року не гарантувала рівноправності національних меншостей як соціальних одиниць, про їхнє існування в республіці навіть не згадувала. Конституція 1960 року визнавала, що

громадянам угорської, української і польської національностей держава забезпечує всі можливості й засоби для освіти в матірній мові і для культурного розвитку (розділ 25).

Однаке конституція не надавала прав національним меншостям як соціально-етнічним одиницям, а тільки громадянам даної національності.

В 1950-их роках в житті української меншости ЧССР дійшло до серйозного порушення законности. В інтересі закінчення національної консолідації українців партія здійснювала прискішений процес т. зв. національного самоусвідомлення. Постановою Президії ЦК КПС з 28 червня 1952 року змінено мову навчання. В школах української (русинської) меншости замість російської мови раптово починають вивчати мову українську. Водночас у населення відібрано традиційну назву "русин".

Перехід на українську орієнтацію населення української (русинської) національності ЧСР був об'єктивно правильний, однак практичні методи були дуже шкідливі. Перехід здійснювався як адміністративна кампанія, без попередньої підготовчої роз'яснювальної акції серед населення.¹² Українське (русинське) населення ЧСР болюче відчувало примусову ліквідацію греко-католицької церкви і православізацію. Воно також стало, як і інші народи ЧСР, жертвою примусової колективізації в сільському

---

9. Микола Штець. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918), — "Педагогічний збірник" (Братіслава) 1969, 1, ст. 15; Paul R. Magocsi. The Shaping of a National Identity..., ст. 136.

10. Народний календар 1970 (Пряшів) 1970, ст. 49.

11. Див. таблицю ч. 2.

12. Národnostné vzťahy v socialistickom Československu. Братіслава (Ústav marksizmu-leninizmu UV KSS) 1976, ст. 375.

господарстві. А резолюція ЦК КПС з 28 червня 1952 року "Про Пряшівський край" поклала початок абсурдній боротьбі проти проявів т. зв. "українського буржуазного націоналізму". В Пряшівському краю цю боротьбу очолив тодішній секретар Пряшівського крайкому КПС, Василь Біляк.¹³ Це все, а зокрема методи сталінської національної політики,¹⁴ застосовані до української меншости в ЧСР, зумовили різке зниження числа осіб, що подавали себе як українців у республіці, що ясно виявляється в таблиці ч. 2. Були випадки, коли з протесту проти партійної політики супроти своєї меншости поодинокі особи давали вписувати собі національність "американську" або "англійську".¹⁵

Восени 1968 року, під час обговорення проекту закону про федерацію ЧССР, від представників української меншости республіки вислано Президії уряду ЧССР, Державній комісії для підготовки закону про федерацію, Президії Національних Зборів ЧССР заяву під назвою "До питання назви української національності в ЧССР".¹⁶ У заяві, серед іншого, запропоновано,

щоб у конституційному законі та в інших офіційних документах вживалася назва "українець-русин", або "русин-українець", або "українець (русин)", яка в науковій літературі в минулому часто вживалася як синонім новішої назви "українець".¹⁷

Державна комісія для підготовки закону про федерацію взяла до уваги пропозиції представників української меншости ЧССР і прийняла в тексті закону з трьох пропонованих окреслень останнє — "українець (русин)". У преамбулі закону "Про стан національностей в ЧССР" (ч. 144) зазначено, що в ЧССР, разом з чехами та словаками проживають

також національності угорська, німецька, польська та українська (русинська) і що ці національності в дусі політики Національного фронту беруть творчу участь у розвитку країни, а при цьому розвивають і власні форми національного життя. [... ЧССР] забезпечує угорській, німецькій, польській та українській (русинській) національностям можливості й засоби всебічного розвитку (розділ 1).

Чітке визначення назви окремих національностей в ЧССР, зафіксоване в цьому законі, повинно бути (і то без змін!)

---

13. Див. його статтю: Про український буржуазний націоналізм в Чехословацькій республіці, — "Дукля" (Пряшів) 1955, 1, ст. 121-133.

14. Пор.: Pravda (Братіслава), 6. 12. 1967.

15. Нове життя (Пряшів), 22-23, 8. 5. 1968, ст. 7.

16. Нове життя (Пряшів), 49, 26. 10. 1968.

17. Там таки, ст. 2.

застосоване також у всіх офіційних статистичних довідниках ЧССР. На жаль, від цього принципу збочено вже при укладанні "Статистичного щорічника ЧССР 1971" (таблиця 2). Укладачі, замість рубрики "українська (русинська)" національність, поставили "українська і русинська". Цією зміною підказано, ніби йдеться про громадян двох різних національностей.

Починаючи від року 1972 аж до року 1974, у "Статистичному річнику", рубрику "українська (русинська)" "поправлено" на "українська і російська" (*ukrajínská a ruská*). Починаючи роком 1975, у "Статистичному річнику ЧССР" з рубрики: національність "українська (русинська)" зроблено дві рубрики — "українська" та "російська". Цю практику, яка є грубим порушенням закону "Про стан національностей в ЧССР", застосовано недавно в згаданому журналі "Демографія".¹⁸

Таке порушення закону є дискримінаційним актом супроти українців. Але залишається ще питання: чи практика, що її застосовано в останніх виданнях "Статистичного щорічника ЧССР" та в журналі "Демографія", є виявом нерозуміння проблеми назви української меншости в ЧССР з боку укладачів цих публікацій, а чи це сталося згідно з (якимись невідомими) директивами вищих органів влади — і яких...?

---

18. У "Demografie" 1971, ч. 4 (жовтень-грудень), ст. 370, автор, даючи пояснення до таблиці національного складу населення ЧССР (ст. 365), говорить про приріст української (русинської) національності між двома останніми переписами населення так: "Населення української (русинської) національності при своїй кількості 58.667 осіб (спільно з національністю російською, члени якої одначе становлять лише малу частину загальної цифри) одержало між переписами [1961-1970. — *І. Г.*] приріст неповних 4 тисяч"... Правильне визначення назви української меншости в цьому поясненні не перешкодило авторові в таблиці національного складу населення в цьому самому числі журналу "Демографія" послуговуватися окресленням "українська і російська". Варт згадати, що автор (Владімір Срб) є також укладачем таблиці в журналі "Демографія" 1980, 3.

Про одного несправедливо забутого мистця-українця

Яків Сорочер.

Сказавши про Овсія (Євсевія) Мандичевського, що він "несправедливо забутий", ми, можливо, дещо перебільшили. По-знайомившись за межами СРСР з "Енциклопедією українознавства", автор із задоволенням виявив гасло (щоправда, коротеньке) про Мандичевського.¹ У співавторстві зі своїм учнем та колегою Орестом Яцковим автор свого часу опублікував першу, мабуть, у СРСР докладну статтю про Мандичевського.² Орестові Яцкову належить і гасло про Мандичевського в радянській музичній енциклопедії.³ Проте, музикознавці знають його краще як музикознавця, ніж як композитора, а ширшому загальному українській інтелігенції ім'я Мандичевського в обох аспектах його діяльності невідоме або мало відоме. І це несправедливо.

Серед українських мистців кінця XIX — початку XX сторіччя, що жили поза межами своєї батьківщини, ніхто, мабуть, не зробив так багато для європейської культури, як Мандичевський. Він залишив помітний слід у музичній культурі щонайменше трьох народів — українського, австрійського та румунського; отже, не дивно, що представники цих трьох націй сперечаються за право називати його своїм.

Яків Сорочер народився 1920 року в місті Бельці, в Басарабії. Освіту одержав у Московській консерваторії та в аспірантурі (кляса Давида Ойстраха). Одержав ступінь доктора музикознавства. Від 1962 до 1976 року працював у Дрогобичі доцентом та завідувачем катедри теорії та історії музики у Педагогічному інституті ім. І. Франка. Від 1976 року живе і працює в Єрусалимі. Автор коло 100 музикознавчих праць, серед яких: *Скрипичные сонаты Бетховена*. Москва, 1963; *Йозеф Сигети*. Москва, 1968; *Камерно-инструментальное творчество С. Прокофьева*. Москва, 1973; *Давид Ойстрах — интерпретатор Прокофьева*. Москва, 1976; *С. Прокофьев и украинский фольклор*. Київ, 1966; *И. Воробкевич*. Київ, 1975. *Шостакович и еврейская музыка*. Тель-Авів, 1977 та інших.

1. Енциклопедія українознавства, словникова частина, т. 4, ст. 1461.

2. Журнал "Советская музыка" (Москва) 1974, ч. 6.

3. Музыкальная энциклопедия, т. 3. Москва, 1976, ст. 432-433; також "Музыка" (Київ) 1975, ч. 3.

Овсій Мандичевський народився 17 (записаний 18) серпня 1857 року в селі Молодія Чернівецького повіту на Буковині в родині українського священика. У домі панувала культурна атмосфера; під керівництвом батька всі вісім дітей ретельно вивчали музику. Крім Овсія, Катерина та Георгій Мандичевські стали професійними музикантами.

За порадою дядька (материного брата), професора історії Овсія Поповича, хлопчик, названий на його честь, почав студіювати музику у відомого українського письменника й композитора Ісидора (Сидора) Воробкевича з музично-теоретичних предметів і у Войтеха Гржимали — директора Чернівецької консерваторії — гру на скрипці. У віці 16 років Овсій дирижує в місцевому Філармонічному товаристві виконанням власної кантати.

За два роки він закінчує лицей, від'їздить до Відня і вступає на філософічний факультет університету. Незабаром знайомство з великим композитором Йоганнесом Брамсом, яке перетворилося на міцну дружбу, спонукало юнака цілком присвятити себе музиці. Він проходить вишкіл у найвідоміших віденських педагогів та музичних діячів Е. Гансліка, Р. Фукса, М. Ноттебома. Бувши членом комісії для надання стипендій учням, Брамс писав 1879 року своїм колегам з комісії (очевидно, порівнюючи Мандичевського з іншими претендентами на стипендію): "Багато достойнішим хвали я вважаю Мандичевського, чиї твори справді втішні. Вони [...] свідчать не лише про [...] значний, різнобічний і впевнений поступ у навчанні, а й про розвиток його таланту [...]".⁴

Помешкання, де жив Мандичевський у Відні, було місцем, де збиралося буковинське земляцтво. Сюди приходили маляр Епаміондос Бучевський, клясик румунської музики Чіпріян Порумбеску (поляк з походження; його справжнє прізвище — Голембійовський).

Невичерпна енергія, блиск розуму, невсипуща жага творчості, широчінь зацікавлень — усе це властиве Мандичевському в добу його зрілості. Він здобуває славу одного з найосвіченіших і найавторитетніших музичних діячів Відня, обіймає посади кустода-архівара та бібліотекаря Віденського товариства приятелів музики (від 1887 року), 1898-1899 років був президентом Спілки композиторів, від 1896 року — професором Віденської консерваторії (яку пізніше перейменовано на *Akademie für Musik und darstellende Kunst*). Він — організатор і диригент хороших колективів та оркестр. Мандичевського серед небагатьох

---

4. Цитовано зі статті: Karl Geiringer. Johannes Brahms im Briefwechsel mit Eusebius Mandyczewski, — "Zeitschrift für Musikwissenschaft" 1933, травень, ст. 337. Далі посилання на це видання подаємо скорочено — Гайрінгер.

ушановано званнями почесного громадянина Відня та доктора (sine examine) Віденського університету (1897).

Помер Мандичевський поблизу Відня, в Шульці, 13 липня 1929 року. Його поховано у Відні.

■ Багаторічна, щира дружба пов'язувала Брамса з Мандичевським. Ми дізнаємося про неї, зокрема, з їхнього листування, частково опублікованого Карлом Гайрінгером — відомим біографом Брамса і наступником Мандичевського на посаді кустода бібліотеки Товариства аматорів музики. Гайрінгер опублікував 75 листів Брамса та 22 листи Мандичевського, написані з жовтня 1882 до жовтня 1896 років. Це листування віддзеркалює процес зближення двох споріднених, як здається, натур і з'ясовує багато рис їхніх вдач. Брамс, як відомо, був людиною, аж ніяк не схильною до випадкових приятельських зв'язків. Його гумор часто відстрашував шанувальників його творчості. Серед небагатьох, які зуміли завойовати його серце, був Мандичевський. У листах Брамса за трохи іронічною іноді формою, властивою йому, криється щире почуття прихильності до Мандичевського. Він називає його пестливими іменами — Манді, Себ, Сев, Сепперль тощо. Деякі листи жартівливого змісту написані обома кореспондентами в віршах, іноді покладених на музику Брамсом.

Гайрінгер у своїх коментарях до листів відзначає: "Брамс цінував у Мандичевському зосередженого, різнобічно — в літературі так само, як і в музиці, — освіченого мистця, він чудово почувався в товаристві люб'язного, скромного, прихильного до жартів друга і постійно запрошував його на прогулянки до Віденського лісу".⁵ Коментатор підкреслює, що "Мандичевський був для Брамса уособленням живого зв'язку зі старовинною музикою і, ще ширше, з музичною наукою".⁶ "Брамс прислухався до думки свого fatulus-a, — каже Гайрінгер. — Не лише в мовних і музично-філологічних питаннях прислухався він до порад Мандичевського, але навіть про свою власну творчість він настійливо вимагав безстороннього вироку свого молодого друга".⁷ До думки Гайрінгера приєднуються й інші біографи Брамса. Красс відзначає, що "Мандичевський був мистцем тонким і дотепним, посідав вишукану музичну та філологічну культуру, вдачею був дуже привабливий. Маєстро надзвичайно любив його".⁸

Надсилаючи Мандичевському рукопис Тріо оп. 114 з

5. Гайрінгер, ст. 338.

6. Там таки.

7. Там таки.

8. Eduard Krass. Johannes Brahms, Sein Leben in Bildern. Ляйпцір, 1957.

проханням передати його переписувачеві, Брамс у листі з 14 липня 1891 року додає: "У мене є ще таємне бажання: я охоче вислухав би думку про нього і був би радий, якби вона виходила від вас, — але лише, будь ласка, не 'гурра!'"⁹ Мандичевський у листі з 19 червня того ж таки року подає короткий, але змістовний розгляд Тріо. Запрошуючи Мандичевського на перше прослухання двох своїх сонат для клярнета та фортепіяна оп. 120 Брамс закінчує лист з 23 серпня 1894 року словами: "Ви будете дуже бажаним свідком і слухачем"¹⁰.

До 60-ліття Брамса (1893) вибито ювілейну медаль; список осіб та організацій, яким належало її вручити, склав, за дорученням ювіляра, Мандичевський.

За півроку перед смертю Брамса Мандичевський редагував, на прохання композитора, запозичені з Біблії тексти "Чотирьох штивних наспівів" оп. 121. Щоб заощадити сили хворого композитора, він надсилає йому список своїх редакторських міркувань з позначками "сяк-так, посередньо, добре, відмінно". Брамсові залишалося лише підкреслити одну з позначок...

Після смерті Брамса Мандичевський стає чи не найактивнішим пропагатором спадщини великого композитора, редактором повної збірки його творів у 26 томах (1926-1928). Він бере жваву участь у спорудженні пам'ятника авторів "Німецького реквієму" в Майнінгені (1899), у виставках, присвячених ювілеям Брамса. Мандичевський — автор надрукованої в збірці "Musikbuch aus Österreich" (Відень, 1906) дослідницької статті "Про бібліотеку Брамса".

Композиторська діяльність Мандичевського розпочалася, як уже зазначено, в Чернівцях, де він компонував музику спочатку для родинних та шкільних свят. У молоді роки написано, зокрема, кантати "Могутність гармонії" та "У країні буків" (тобто, на Буковині), водевілі, музику для спектаклів, включно з дитячими виставами.

Найбільша частка його творів належить, однак, до церковної музики (зокрема, 12 літургій, деякі з яких на старослов'янські тексти), хорів, сольних вокальних творів та ансамблів на слова українських, румунських, німецьких та австрійських поетів, а також до обробок народних мелодій. Українська лінія композиторської спадщини Мандичевського втілена, головне, в хорах на тексти українських поетів: це триголосний канон "І день іде, і ніч іде...", хор "Ой, діброво" — обидва на слова Т. Шевченка,

---

9. Гайрінгер, ст. 349.

10. Там таки, ст. 363.

"Оскресни, Бояне!", "Кобзарська зірниця", "Марот", "Зозуленька" — усе на слова Ю. Федьковича, 11 жіночих та один чоловічий хор на українські тексти. Рукописи цих творів, здебільшого не опубліковані, зберігалися, наскільки нам відомо, в доньки Мандичевського — Вірґінії Цісарж. У віденському видавництві Адольфа Робічека видано збірку фортепіянових аранжувань 28 народних пісень, виконаних Мандичевським і названих, за звичаями тих років, "Російськими народними піснями", хоча серед них ми знаходимо відомі українські мелодії "Ой, ходила дівчина бережком", "Од Києва до Лубень", "Ой, джигуне, джигуне", білоруську "Дуда-весьялуха", чеську "Зрадлива кохана" тощо.

Видатне місце в спадщині Мандичевського мають обробки 200 пісень Буковини та північної Молдавії з рукописної збірки Олександра Воевідки — буковинського фолкльориста та вченого. Мандичевський, слідом за своїм учителем Воробкевичем, насмілювався замінити традиційну тональну гармонізацію народних мелодій гармонізацією модальною, використовуючи натуральні та народні лади. Перша з його 12 літургій (1880) також написана, як зазначає сам автор, "у старовинних церковних ладах". Працюючи над цим твором, він писав до батька з Відня: "Літургія буде написана в суворому контрапункті, в старовинних церковних ладах [...]. Ці лади мають особливу специфіку, яка дуже надається для церковних творів".¹¹

Австро-німецькій культурі Мандичевський служив переважно як музикознавець-теоретик та редактор-текстолог. Ця ділянка його діяльності була, здається, найширшою. Назвемо (крім уже згаданих) його дослідження "Про симфонії Шуберта" (1885), "Карл Черні" (1881), "Нові італійські опери" (1894), біографічні нариси про Брамса, Брукнера, Й. Штравса-сина та інших. Ці праці, нині, на жаль, майже цілковито забуті, зберігають наукову цінність.

Про деякі погляди Мандичевського як музикознавця-історика можна одержати уявлення з деяких його листів до Брамса, де він висловлювався гранично щиро. Так, у листі з 18 червня 1893 року містяться цікаві висновки з приводу інтерпретації музики Баха. На думку Мандичевського, не можна, як це часто робили того часу, замінювати інструмент, зазначений в партитурі Баха, на інший, сучасний інструмент. Очевидно, Мандичевського слід числити серед перших, хто відстоював віднову старовинного інструментарія (який так поширився в наш час!) і запровадження його в концертній практиці для якомога точнішого відтворення стилю й духу Бахової музики.

Рясні здобутки мав Мандичевський у редагуванні музичних та

---

11. Цитовано з книги: G. Breazu. Pagini din istoria muzicii românești. Букарешт, 1966, ст. 389.

музикознавчих видань. Він був, безперечно, одним з найвизначніших текстологів свого часу. Варто знову послатися на Брамса. 1895 року К. Кребс на доручення берлінської Академії, почав готувати до видання фортепіянової сонати Бетговена за "уртекстом" (первісним текстом). Він написав листа до Брамса, бажаючи дізнатися про його думку щодо одного спірного місця з Сонати ор. 79; Брамс переслав цього листа Мандичевському з проханням розібратися й відповісти Кребсові.

Співець старого Відня Стефан Цвайґ у новелі "Buchmendl" (Мендель-букініст) писав:

Усі без винятку аматори книги знали Якоба Менделя. Так само, як по пораді про якийсь музичний твір зверталися до Евзебіуса Мандичевського [...], до Товариства приятелів музики, де він сидів у сірій скуфійці, з привітною посмішкою на вустах, серед течок та нот і з першого погляду легко розв'язував найважчі загадки, так як і до сьогодні кожний, хто бажає одержати відомості про театральне життя старого Відня, неминуче звернеться до всезнавця — старого Гльоссі [...].¹²

Без перебільшення величезну працю виконав Мандичевський у зв'язку з виданням творів Й. С. Баха (8 томів), фортепіянових сонат Бетговена (2 томи), Повної збірки творів Шуберта (за цю працю йому надано вчений ступінь доктора Ляйпцігського університету); він опублікував кілька невідомих раніше творів Бетговена, розшифрував генерал-бас багатьох творів старовинної музики.

Ролью Мандичевського в сучасному шубертознавстві виявив східнонімецький дослідник Гаррі Гольдшмідт. Він показав, що саме Мандичевський редагував XVI-XX серії Повної збірки творів Шуберта. Гольдшмідт нагадує, що за життя Шуберта музичний текст багатьох його пісень зазнав викривлень. "Пізніші дослідники, — пише Гольдшмідт, — доклали чимало зусиль для відновлення автентичного тексту пісень. Серед них слід виокремити М. Фрідлендера [...] та Є. Мандичевського, редактора 'пісенної' серії збірки творів Шуберта, виданої фірмою Breitkopf und Härtel у Ляйпцігу 1885-1895 років".¹³

Чи не найбільших текстологічних успіхів досягнув Мандичевський у гайднознавстві. Не буде помилкою, якщо скажемо, що в цій галузі його роля подібна до ролі Шмідера — автора тематичного показника творів Баха або Кехеля — упорядника списку творів Моцарта.

---

12. Stefan Zweig. Kleine Chronik. Vier Erzählungen. Ляйпціґ (Insel-Verlag), без року, ст. 72.

13. Цитовано в перекладі з російськомовного видання; Г. Гольдшмідт, Франц Шуберт. Жизненный путь. Москва, 1968, ст. 138. У німецькому виданні 1964 р. ("Franz Schubert. Ein Lebensbild". Ляйпціґ) цієї цитати нема.

Мандичевський очолив 1908 року колектив, який готував публікацію всіх творів Гайдна. Науковим підсумком, вершиною праці Мандичевського з гайднознавства було складення списку та каталога 104 симфоній великого австрійського композитора. Справа ще й у тому, що серед дослідників точилася багаторічна суперечка з приводу приналежності Гайднові деяких симфоній та автентичності деяких з них; сам композитор, що склав 1805 року з пам'яті список своїх 118 симфоній не лише не з'ясував цього питання, а ще більше його заплутав, вписавши до списку не лише симфонії, а й деякі інші оркестрові твори, а також (певна річ, через неухважність) деякі... чужі твори. Мандичевський, який розпочав вивчати спадщину Гайдна 1900 року, після ретельних і довгих розшуків та досліджень установив авторство 104 симфоній Йозефа Гайдна. Висновки Мандичевського пізніше potwierдили інші гайднознавці. Нумерація, запропонована Мандичевським, прийнята найбільшим видавництвом Breitkopf und Härtel.

Багато музик з різних країн навчалися в Мандичевського у Відні багатьох музично-теоретичних та історичних дисциплін. Серед них американський композитор та диригент Г. К. Гадлі, австрійський композитор та музикознавець Ганс Галь, австрійський диригент К. Бем, композитор, викладач Куртіс-інституту (США) Р. Скалеро, американський диригент Дж. Селл та інші.* У нього навчався і славетний піаніст і композитор Артур Шнабель, який розповідав, що завдяки Мандичевському він познайомився з Брамсом. "Мандичевський був особистим секретарем Брамса, — згадує Шнабель, — отже, мені дуже пощастило. Я студіював у нього (Мандичевського — Я. С.) протягом багатьох років, і він завжди ставився до мене дуже добре".¹⁴ Ученицею Мандичевського була і його донька Вірґінія, в шлюбі Цісарж, яка пізніше була співробітницею однієї з найбільших музичних енциклопедій "Die Musik in der Geschichte und Gegenwart".

Овсій Мандичевський від 1875 року до кінця свого життя жив в Австрії. Але не слід применшувати його зв'язків з батьківщиною — Буковиною. Частково ми про це вже говорили. Додаймо, що, час від часу відвідуючи Чернівці, Мандичевський виступав у концертах з виконанням власних творів, писав на замовлення місцевих музик; з Відня він провадив постійне листування з рідними та друзями. Але найважливіший і незаперечний доказ його міцних зв'язків з Буковиною — це його композиторська творчість: пісні на вірші українських поетів-клясиків та обробки народних мелодій.

* Одним з учнів Мандичевського був український композитор і музикознавець Борис Кудрик. — *Прим. ред.*

14. Artur Schnabel. My Life and Music. Лондон (Longmans), 1961, ст. 15.

У відомому нам листуванні Мандичевського з Брамсом ми, на жаль, не знаходимо прямих міркувань з цього приводу. Одначе, підтекст деяких листів посередньо, але переконливо свідчить про міцність духових зв'язків Мандичевського з батьківщиною, про його тугу за рідними місцями. "Збираюся на схід, — пише він 1 серпня 1894 року, — щоб знову втішити батька. А опинившись далеко на Сході, я вже не зможу належати Заходіві. Як каже поет: 'Хіба я птах, щоб жити водночас у двох місцях?'"¹⁵

Брамс розумів і заохочував ці почуття свого друга. Дізнавшись про черговий від'їзд Мандичевського, він писав 5 серпня 1894 року: "Ви надзвичайно засмутили мене повідомленням про зміну наміру приїхати до нас! Але я жадним словом не можу заперечити, якщо Ви їдете до свого батька та на свою батьківщину".¹⁶ Інший лист Брамса, з 4 липня 1890 року, закінчується словами: "Будьте здорові, будьте щасливі на батьківщині і в батька. Ось де справжнє джерело молодости!"¹⁷

З багатьох джерел ми дізнаємося про Мандичевського як про надзвичайно обдарованого композитора і енциклопедично освіченого музикознавця. Сповнені глибокої пошани сторінки, присвячені Мандичевському, в книжці найуспішнішого виконавця Шубертівих пісень у наш час Дітріха Фішера-Діскава ("Auf den Spuren der Schubert-Lieder". Wiesbaden, 1972, особливо ст. 332-333). Його творчість залишила рясні плоди в історії музичної культури, як і в музичній спадщині кількох народів. Ми переконані, що майже забутий, а частково й зовсім невідомий науковий і мистецький доробок Овсія Мандичевського гідний вивчення й популяризації, а його ім'я має залишитися в пам'яті майбутніх поколінь.¹⁸

Водночас здається позитивною подією видання в Румунії платівки з записом дев'ятох румунських народних пісень в обробці Мандичевського (фірма "Electrecord", шифр ECE-0604).

Усі австрійські та німецькі словники й довідники називають Мандичевського "австрійським музикою", що також принципово неправильно.

---

15. Гайрінгер, ст. 363.

16. Там таки.

17. Там таки, ст. 343.

18. Крім цитованих у статті авторів, про Мандичевського згадували в деяких своїх працях румунські музикознавці та історики В. Косма, З. Ванча та інші. Ми, однак, маємо підставу закинути румунським колегам, що вони, кажучи про румунські елементи в творчості Мандичевського та про його зв'язки з австрійською культурою, промовчують українські джерела його творчості. Дуже спірним здається включення гасла про Мандичевського до словника Косма "Румунські музики" (Viorel Cosma. Muzicieni români. Букарешт, 1970).

УКРАЇНО, НАДІЄ НАША...

О Україно, велика країно, чудовий краю! Твої береги омиває Чорне море, через твої поля петлює бистрий Дніпро. Багато дарував тобі Всевишній: незліченні багатства надр земних, широкі степи, де хлібороб, посіявши зерно, збирає врожай, про який інші можуть тільки мріяти. Дав тобі Бог м'який клімат, вигідне географічне положення. Твоїх дітей наділив працелюбністю, веселістю, оптимізмом. Але чому тебе обминуло щастя самій вирішувати свою долю, Україно? Чому щедро пролита кров твоїх синів і дочок не дала великого плоду — волі? Чому сьогодні, коли незалежність дістають навіть крихітні острови в Тихому океані, що ледве переступили поріг кам'яного віку, один з найбільших народів Європи, який своєю культурою і розвитком не поступається перед найрозвиненішими народами світу, мусить лишатися залежним?

О Україно! Твоя історія сягає понад тисячу років. Східні слов'яни вперше переселилися на твої землі, і ти, заснувавши Київську Русь, стала матір'ю руських народів. Від тебе, Україно, пішли білоруси і росіяни. Зрештою, останні, відділившись, привласнили собі ім'я руських, залишивши тобі тільки назву України, тобто околиці. Тепер Росія намагається перекопати всіх, буцім тільки вона є матір'ю двох інших народів і ніби всі три народи в'яжуть такі тісні зв'язки, що про відокремлення від "матері" Росії нічого навіть і думати. Білоруси вже цьому повірили й відмовилися від прагнення до самостійності. Росія сподівається того самого й від тебе, Україно.

Коли твій сусід Росія створював могутню централізовану державу, тобі доводилося боронитися від безлічі ворогів:

Подаємо текст, що з'явився в литовському самвидавному виданні "Авшра" (Світанок), ч. 20, січень 1980 р., ст. 34-42. Бажаючи донести дух тексту неторканим, не виправляємо кількох фактичних і хронологічних помилок. Читач їх легко помітить. Але вага цього тексту не в точності деталей, а в тому дусі справжньої, від серця до серця, приятні народів, не з Москви керованої й кожночасно контрольованої "дружби", приятні, яка вигартувалася в спільних стражданнях, мужності й боротьбі. — Ред.

печенігів, половців, татарів, поляків, литовців, угорців, молдаван... І наші предки, литовці, простягали руки до твоїх земель та правили ними не одне сторіччя. Але ми можемо принаймні виправдатися тим, що литовське ярмо охоронило тебе від ще грізнішого — татарського, що литовці, правлячи, не зазіхали ні на твою мову, ні на релігію, ні на звичаї й не намагалися накинати тобі своїх.

О Україно! Твої завзяті волелюби запорізькі козаки, хоч і не створили своєї держави, проте не раз стрясали міські стіни Кракова, Вільнюса, Бахчисараю і навіть Стамбулу. Можливо, з часом і створили б козаки державу, якби не той нещасливий 1653 рік. Напевно в історії майже всіх народів знайдемо керівників і воєначальників, яких нащадки згадують недобрим словом. У литовців є Йогайло, який приєднав наш народ до Польщі й прирік своїх земляків на повільну асиміляцію та майже цілковите зникнення. Український Йогайло — гетьман Богдан Хмельницький. Можливо, і з благородною метою, але він штовхнув свій народ в обійми Росії. І вже чотири сторіччя ти не можеш звільнитися від цих "братерських" обіймів, що перетворилися на сталеві лещата. Ріки крові втратили твої козаки, твої селяни, що повстали проти царя, проти російського гніту, але все марно. Лише після розпаду царської влади над твоїми землями піднесено жовто-блакитний прапор України.

У березні 1917 року в Києві проголошено Центральну Раду. Проте це ще не був орган незалежності, бо Рада підлягала Тимчасовому урядові Росії. Після численних боїв, 1 листопада 1918 р. У Львові проголошено нову незалежну державу — Народну Республіку Західньої України. А 14 листопада того самого року в Східній Україні, в Білій Церкві, засновано орган управління незалежної України — Директорію. Її очолював В. Винниченко, а збройними силами командував С. Петлюра. Напочатку обидві українські республіки боролися за своє існування окремо, а пізніше почали боротися спільно. Можливо, що відбулося б і цілковите об'єднання, але щастя почало покидати цей героїчний народ. Під ударами більшовиків, денікінців, поляків та різних банд Україна зазнала поразки. Східня її частина дісталась більшовикам, західня — полякам.

Ти знову поневолена, Україно, знову розділена і жорстоко переслідувана. Польське ярмо ми, литовці, знаємо непогано і уявляємо, що мали витерпіти твої діти, Україно. Поляки домагалися якнайшвидшої польонізації, проте твій народ активно й пасивно чинив опір, і всі заміри поляків кінчалися невдачею. Хоча умови були важкі, в Західній Україні працювало багато світлих розумів: письменників, художників, артистів, педагогів, учених. Хоч і придушуване, вирувало культурне життя, провадилась

легальна, напівлегальна і нелегальна громадська діяльність.

У Східній Україні події склалися зовсім інакше. Під приводом боротьби проти буржуазії чекісти, переважно росіяни або зрусифіковані українці, почали масові арешти і винищення твоєї інтелігенції. Багато твоїх синів розстріляно, багато загинуло в тюрмах, багато, рятуючись од видимої смерти, втікало до інших країн. Ті, що лишилися, потрапили до казана, званого "будівництвом соціалізму". Їх піддали інтенсивній асиміляції, одурманювальній нестримній більшовицькій пропаганді, теророві таборів і тюрем. Під час колективізації поховано 6 мільйонів українців, які загинули від голоду (і це в країні, яка в часи царизму могла прогродувати всю Європу!). Нарешті, в 1937-38 рр. навалилась ежовщина, яка винищила майже всі рештки свідомої інтелігенції. Тому Східня Україна на порозі Другої світової війни вийшла затуркана, змучена, знекровлена, зрусифікована, пройнята комуністичною ідеологією. Втративши світлі ідеали, вона вірно служила Сталінові. Більшість східних українців домагалися лише кар'єри й чинів. (Росіяни кепкували: українець за нашівку на погонах може собі голову розбити). Недивно, що на початку війни східні українці слухняно корилися наказам партії і вірно боронили Російську імперію від гітлерівців. Від Кавказу до Берліну засіяна земля кістками українців.

У Західній Україні — картина інша. Хоч і нелегкою була польська окупація, але вона не змогла знівечити душі народу, зруйнувати його духовних цінностей. У серцях західних українців далі пламеніла туга за волею. Всілякими засобами вони старалися повернути собі незалежність, про яку мріяли сторіччями.

Готуючи війну, Гітлер у своїх плянах приділяв важливу роль Україні. Прагнучи завоювати величезні сільськогосподарські й промислові ресурси цієї країни, він почав розповсюджувати чулки про створення "Великої України", яка входила б до сфери впливу Третього райху. Це розпалило надії західних українців. Як тільки німці окупували Україну, західня її частина перейшла на їхній бік. Організувалися українські полки й навіть підрозділи СС. Східня Україна трималася або пасивно, або чинила опір німцям (опір, в основному, був викликаний жорстокостями німців на окупованих територіях).

Проте, Україну обдурили. Німці не схильні були роздавати свободи. Вони не думали про вільних українців, а мріяли про німців, які міцно утвердилися б на цій щедрій землі та відсиділи б її багатства до Німеччини. Збагнувши справжні заміри окупантів, українці почали опиратися. Одним із найактивніших керівників цього опору проти нацистів у Західній Україні був народний герой Степан Бандера.

Коли Західню Україну знов окупувала Радянська армія, боротьба не припинилася. Вона спалахнула ще запекліше проти радянської влади. Вся країна була охоплена боротьбою за волю. Нею керував також Степан Бандера. Погано озброєні партизани боролися проти загартованих на фронтах російських солдатів та місцевих виродків. Партизани сподівалися, що боротьба триватиме недовго — за місяць, за пів року прийде на допомогу Захід, і сторіччями плекана в мріях воля Батьківщини буде завойована.

Але знову, вже в котре, українців обдурено. Захід їм співчував, симпатизував. Та хіба цього досить тим, хто бореться проти такого могутнього супротивника?

Текла кров борців, безперервним потоком мчали на Схід ешельони, під пильною охороною озброєних чекістів, до таборів Комі республіки, Красноярського краю, Колими. Там чекали бараки, колючі дроти, вишки з кулеметами, виснажлива праця, голод, холод. Щодня супроводжували українців презирство, знущання, сваволя наглядачів, жорстокість кримінальних покидьків та слова ненависти: бандеровець, хахол...

Але в таборах українці несподівано виявили, що в боротьбі проти червоної чуми вони не самотні. Виявляється, й інший волелюбний народ — литовці — також вели партизанську боротьбу за незалежність. Хоча литовців було менше, жорстока боротьба тривала, як і в Західній Україні, ціле десятиріччя, поки її остаточно придушено. Ешельони з ув'язненими котилися на Схід так само і з Литви... Старі в'язні розповідають, що в сталінські часи більшу частину табірному контингенту становили українці, після них ішли литовці.

Горе, голод, приниження й холод зблизили борців обох народів. Ще й сьогодні колишні в'язні литовці добрим словом згадують братів у нещасті — українців. Ті, напевно, також не забувають литовців. Боротьба проти спільного ворога й спільна неволя у сто разів міцніше об'єднала наші народи, ніж пропагандистська "дружба радянських народів".

Сьогоднішнє становище в Литві можна визначити двома словами — тиха запеклість. Тому для чекістів Литва — одна з найскладніших проблем, розв'язати якої вони не можуть.

На Україні становище інакше. В західній її частині чекістам також вистачає турбот. Водночас у східній, найбільшій частині України, стан аналогічний тому, що в Росії. Більша частина східніх українців пасивна і сліпо виконує вказівки партії. Людей поглинають побутові клопоти, а всі житейські недогоди вони топлять у горілці та в дешевому вині. В містах уже важко почути українську мову. Промислові райони цілком зрусифіковані.

Однак немає підстав впадати в песимізм. Не там, то там лунають голоси борців за волю України і права людини. Руденко, Мороз, Григоренко, Тихий, Вінс, Лук'яненко і ряд інших імен відомі не лише в Радянському Союзі, а й за його рубежами. І лави їхні щороку зростають. А те, що загін цих борців усе ж нечисленний, пояснюється й тим, що партія нічого так не боїться, як українського націоналізму. Проти зовнішнього ворога совети мають досить танків, літаків та атомних бомб. Але використати цю зброю проти внутрішнього ворога, в цьому випадку — проти українського націоналізму було б дуже важко. Тому КГБ намагається задушити в зародку навіть найменший спротив українців. Партія усвідомлює — якби повстала Литва, її приборкали б без великих труднощів. Та якби повстала Україна — задрижала б, а можливо й завалилася б уся гнила основа Радянського Союзу, яку підпирає лише груба сила і примус. Звідси й особлива увага чекістів до України та її дисидентів.

Юрій Орлов нещодавно підрахував, що тепер 40% усіх політичних в'язнів у Радянському Союзі становлять українці, а 30% — прибалтійці. Це — сумна статистика і, дай Боже, щоб цифри ці були менші. Але можна сміливо твердити, що вони пропорційні кількості борців за свободу нації, за права людини, за релігійну свободу. Чим більше в народі борців за волю, тим він більше дозрів для волі, має більше рішучості, завзятости. Беручи до уваги, що тепер у Радянському Союзі живе 5,1 мільйона прибалтійців (не числячи росіян та інших, що живуть у Прибалтиці), а українців — 40,7 мільйона, — ці цифри змушують замислитися. Нам, прибалтійцям, так і хочеться вигукнути: а якби нас було 40 мільйонів! Тоді напевно від цієї тюрми народів ХХ сторіччя, яка прикривається соціалізмом, лишився б тільки сумний спогад!

Народ ніколи не досягне свободи, якщо більшість народу не буде спрагнена її, якщо народ сприймає як неминуче явище, як стихійне лихо будь-яке погіршення життєвих умов, посилення національного гніту або розширення репресій проти борців за свободу. Та якщо народ шукатиме причини й винуватців тих бід, засудить їх — такий народ дозріє й переможе. Адже коли погіршується економічне становище суспільства, то винуватець — партія і її неуцька економічна політика. Якщо посилився національний гніт — винні російські шовіністи в партійному апараті, що провадять ту саму політику, яку почали найзапекліші царські реакціонери. А якщо розширились репресії проти борців, значить, партія та її опора — КГБ хочуть залякати народ, позбавити його надхненників і провісників. Якщо народ вибереться з дрімоти і стагнації — він досягне свого! Шлях до волі — довгий і важкий. Спершу він проходить крізь свідомість і серце народу, потім

повертає до поля бою.

Наш ворог — найбільша держава в світі, озброєна до зубів. Поодинці боротися з нею безглуздо. Тому ми покладаємо великі надії на тебе, Україно! Якщо ти будеш з нами — ми переможемо!

Ми мусимо допомагати один одному, узгоджувати свої дії. Об'єднаний голос протесту дійовіший. Наша підпільна преса також мусить співпрацювати. Слід співпрацювати не лише між собою, а й з борцями інших народів: латвійцями, естонцями, вірменами, грузинами, росіянами. Адже тільки в єдності — сила!

Дух захоплює на саму думку про те, що сталось би з тобою, Україно, якби ти виборола свободу. Досі безправний (хоч і маєш представника в ООН, але цілком залежна від Москви), постачальник ресурсів земних надр, людей і сільськогосподарських багатств Росії, ти стала б поряд з найрозвиненішими державами Європи. Адже кількістю населення тебе переважають лише Росія, Німеччина, Англія, Італія і Франція, а площею — тільки Росія. Розвинена промисловість, перспективне сільське господарство, високий рівень культури — все це фактори, здатні вивести тебе до таких висот, яким більшість держав могли б позаздрити і про які тепер, в умовах рядянського рабства, не можна не мріяти. Так, тебе, вільну, чекає справді світле майбутнє!

Ти повернула б під свій покрив кілька, а може й усіх десять мільйонів українців, розсіяних по всьому світі: з міст і сіл Росії, з Сибіру й Далекого Сходу, з Канади й Сполучених Штатів, звідусіль. Ти стала б їм матір'ю, а не злою мачухою, як досі, що байдужа до долі своїх синів або навіть проганяє їх геть...

Прокинься і підведися, Україно! Волі прагнули найкращі твої сини, якими ти справедливо пишаєшся. Хай збудуться їхні сподівання, хай їхня пролита кров принесе великий плід — свободу!

Наше слово ми хочемо закінчити рядками видатного дисидента України, великого кобзаря Тараса Шевченка, написаними в 1847 році, в казематі Третього відділу — КГБ того часу — рядками, які звучать живим докором сумління не лише сучасникам поета, а й сьогоднішнім його землякам, як ніколи гідним великої мрії — свободи:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,

І все з собою заберу —
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: — Молись.
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись. —
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені.*

Литовці

---

*В оригінальному тексті цитовано в литовському перекладі, взятому з видання Т. Ševčenko. Kobzarius. Вільнюс, 1961. — Ред.

ЗДАЛЕКА ДО БЛИЗЬКОГО

Василь Сокіл

На столі в моїй нью-йоркській квартирі лежить поживклий від часу примірник українського республіканського тижневика "Нове мистецтво" за 29 листопада 1927 року. Рік видання третій, адреса редакції — Харків, вул. К. Лібкнехта, 9, тел. 1-68. Відповідальний редактор М. Христовий.

Як він разом зі мною дістався сюди, про це я може розповім іншим разом, важливе те, що він зацілів і ось лежить переді мною, примірник популярного тоді тижневика, багато цікавого нагадуючи про ті давні роки.

І дає нагоду глянути здалека на близьке...

З цільної сторінки журналу дивиться, сказати б, у майбутнє молодий, повен грандіозних надій, скульптурно вирізьблений Олександр Довженко, поставник фільму "Звенигора", який саме тоді виходив на екрани України. Юний, мужній, готовий до боротьби і певний, що все, що задумав, буде здійснене.

І справді, ніби нічого тоді не загрожувало творчим плянам ні Довженка, ні Леся Курбаса в "Березолі", в приміщенні якого містилася редакція "Нового мистецтва", ні взагалі всім творцям того нового мистецтва, що вирувало в ті дні в Харкові.

Читаємо: в театрі "Березіль" з 29 листопада до 5 грудня йтимуть: оперета М. Йогансена та О. Вишні (за Салліваном) "Мікадо", драма Ів. Дніпровського "Яблуневий полон", трагедія Карпенка-Карого "Сава Чалий", ексцентріяда В. Ярошенка "Шпана", мелодрама В. Гюго "Король бавиться". Оголошено нові прем'єри: "Бронепоезд" В. Іванова та "Седі" В. С. Моема, в якій як потім напише Хвильовий, буде "бушувати та безумствувати" Наталя Ужвій.

Державна опера, яка саме тоді відзначала своє дворіччя як перша національна українська опера, показувала прем'єру

Василь Сокіл, прозаїк і драматург, 1905 р. народження (Запоріжжя). З 1928 до 1978 р. жив у Харкові. Друкуватися почав у 1920-их роках. Автор кількох книжок прози та творів для театру й кіна. Емігрував 1979 р. Нині живе в США.

"Вибуху" Б. Яновського. Повідомлялось, що на гастролі приїхав відомий російський тенор Смірнов, який співатиме партію Ленського в "Онеґіні" українською мовою... В другому драматичному театрі, керованому режисером О. Загаровим, що недавно приїхав з закордону на Україну, йшли вистави: "Республіка на колесах" Я. Мамонтова, "Пурга" І. Щеглова та "Люкреція Борджіа" В. Гюґо. Державний театр для дітей показував "Тимошеву рудню" та інсценізацію повісті Бічер-Стов "Дядькова Томова хатка". А театр "Веселий пролетар" закликав на прем'єру сатиричного огляду тогочасних подій у світі "Землетрус".

Невеликий розміром тижневик умістив різноманітну інформацію про культурне та мистецьке життя Києва, Одеси та інших міст України, про визначні події в театральному житті Росії, зокрема про український театр у Ленінграді, про мистецтво Заходу, США.

Перегортаю сторінку за сторінкою, а думка ввесь час повертається до чільної сторінки журналу, з якої вдивляється в майбутнє Довженко, і нічогісінько, Боже мій, не бачить, що справді діється. Далєбі, ніхто тоді не усвідомлював повністю, що вже кілька років, як почався і більше ні на мить не зупинявся кривавий процес нищення національної культури українського народу. Ніхто, мабуть, з таких діячів, як і Довженко, не відчув тривоги з приводу ліквідації двох українських партій, — боротьбистів та укапистів, — які намагалися бодай у дозволених формах скерувати суспільне та політичне життя України відповідно до національних інтересів. І ніхто з керівників тих партій не усвідомлював, якою смертельною пасткою було їхнє "втягнення" до більшовицької партії. Боротьбісти пішли на цей згубний крок у 1920 році, — і через недовгі роки усі були знищені як члени вигаданих ДПУ антирадянських змов. Занадто пізно трагедію зрозумів колишній боротьбист, а в ті роки голова українського радянського уряду Панас Любченко. Однак його самогубство 1937 р. ніякою мірою не спинило жорстоких розправ над тодішніми інакодумцями. 1925 року прийшла черга й на УКП, — Українську комуністичну партію, — особливо небезпечну для більшовиків, бо та партія, хоч і нечисленна, була визнана в міжнародному масштабі, будши секцією Комінтерну. Її так само за лєнінським принципом "втягли" в КП(б)У, щоб потім знищити,

У ті дні, коли наш видатний кінодіяч позував для першої сторінки "Нового мистецтва", в кабінетах ДПУ на Чернишевській вулиці Харкова розроблявся та писався мистцями-провокаторами політичних справ грандіозний сценарій трагедії, через два роки майстерно розіграний на сцені і в залі Харківського українського державного оперного театру під назвою "Процес СВУ". Гучний процес цей, який багатьом тоді здавався таким собі цікавеньким

спектаклем, започаткував серію безперервних розправ над українською національно свідомою інтелігенцією, яка повірила була, що на Україні справді розвиватиметься культура та мистецтво українського народу.

Навіть з-за кордону посунула тоді частина української еміграції. А цього якраз і треба було більшовицьким правителям на Україні: страшні для них "буржуазні націоналісти" прийшли самі, виявили самі себе і потрапили самі до рук каральних органів. (До речі, дуже вправно скористався в пізніший час Мао-Дзе-Дун з цієї провокаційної методи, кинувши до творчої інтелігенції відоме гасло: "Хай розквітають усі квіти!", щоб згодом потоптати, покосити всі голови-квітоньки...).

В журналі цьому згадуються успіхи так званої українізації. Народний комісар освіти Микола Скрипник на одному з державних форумів на початку 1930-их років з гордістю доповідав про високі темпи українізації в різних ділянках господарського, суспільного та культурного життя України, хвалив передовиків і гудив відсталих у цій, як він слушно говорив, державній справі. Москва ще трохи зачекала, а потім хвалена українізація зробилася "українським буржуазним націоналізмом", боротьба з яким відтоді і стала першочерговим завданням більшовицької влади. І розправа з українізаторами почалася на всіх ділянках життя. Не пощадили навіть тих, хто так самовіддано прислужилися владі на процесі СВУ.

Відтоді в практику більшовицької національної політики на Україні майже повністю вписувалися тези царського міністра Валуєва про українську мову: "Не было, нет і быть не может". Правда, про мову більшовики не наслідилися твердити, що її нема, але щодо України як суверенної держави, то її "быть не может". Така була і такою є програма більшовиків на Україні. Ділами стверджувалося, що господарство її не буде розвиватися в інтересах українського народу, а культура не буде виразником національних прагнень народу. Україна лишатиметься тільки "складовою частиною могутнього Союзу". Українська мова не стане державною, ніде не буде обов'язковою, — ні в дитсадку, ні в школі середній чи вищій, ні в державних установах. Культура України буде "виразником глибокої вдячності великому російському братові". І взагалі, ніякого українського народу не буде, — буде советський народ.

До цього і йшлося від тих давніх років, від яких ми почали свою невеселу оповідь. А тепер гляньмо здалеку на близьке, з давніх років до нинішніх.

Ось "досягнення в бурхливому розвитку" української культури. З п'ятих нинішніх харківських театрів лише один лишився українським, — театр ім. Шевченка, колишній "Березіль".

Він міститься в тому ж приміщенні, що й "Березіль", на тій же вулиці, — правда, первісну назву "Сумська" їй повернули. Певна річ, в театрі ім. Шевченка, українському театрі, вистави йдуть українською мовою. Але я особисто пригадую, як березильці рівно пильнували чистоти, краси і барвистости української мови, свідомі великої відповідальності щодня зустрічатися з народом і нести йому високу культуру. А нині не лише дивуєшся, але й обурюєшся, коли зі сцени березильців чуєш суржик, а не мову народу. Не лише молоді, але й заслужені та народні артисти дозволяють собі такі мовні покручі, що часом спадає на думку, — а може це й є однією з форм служіння "величній справі єднання народів та прискорення злиття націй"? Власне, що тут дивного, — адже українською мовою (бодай спотвореною) актори театру ім. Тараса Григоровича Шевченка говорять виключно на сцені. Вийшовши за лаштунки, актор починає говорити по-російськи. В приміщенні театру не почуєш українського слова, всі оголошення пишуться російською мовою. Дійшло навіть до того, що, їдучи на гастролі за межі України, театр за "рекомендацією" керівних органів переучував вистави на "общепонятный советский язык". Так було за моєї пам'яті з показом у Москві в телевізії драми І. Франка "Украдене щастя". І такі прославлені народні артисти УРСР, як Ужвій, Мар'яненко, Мілютенко, не посоромились ролі свої вимовляти спотвореною російською мовою. За царя Миколи найслабенькіший малоросійський театрик не дозволяв собі так низько впасти!

Театр опери та балету ім. Лисенка як український театр давно вже вмер. Відзначаючи 1975 року 50-річчя його існування, ніхто з організаторів ні словом не згадав про тих, хто 1925 року творив його як український національний театр. Декого з іще живих діячів того часу навіть не запросили на ювілейний вечір. Дуже показово, що на дні цих свят репертуар вистав був так складений, що не показали ні "Тараса Бульбу" — композитора, ім'я якого носить театр, ні навіть безневинного "Запорожця за Дунаєм". (Це єдині українські опери, які числяться в репертуарі театру). В Харкові живе і творить чимало відомих композиторів. Вони не раз робили спроби налагодити творчі контакти з театром, іноді навіть їм удавалося просунути нові твори, такі, напр., як "Комуніст" Дм. Клебанова, "Ляйтенант Шмідт" Б. Яровинського, однак керівництво театру поставилось до них як до звичайного пропагандистського заходу (мовляв, творимо українські опери!), і швидко їх знято з репертуару. Буквально всі вистави йдуть російською мовою, незалежно від того, чи то італійська, французька чи німецька опера. А які були чудові переклади українською мовою опер Россіні, Пуччіні, Верді, Вагнера та інших композиторів світу — пера Тичини, Рильського та інших майстрів

українського слова!

Нині Харківський оперний театр тільки ганьбить назву державного академічного українського театру та добре ім'я Миколи Лисенка, перетворившись на жалюгідний провінційний російський театр.

Такий стан справ і в Театрі музичної комедії. Колись заслужено пишались ним харків'яни, називаючи його колискою української музкомедії. І справді в театрі ще перед війною чимало поставлено творів, написаних такими відомими українськими композиторами, як О. Рябов, В. Рождественський, О. Цегляр, С. Жданов, Дм. Клебанов і В. Нахабін. Великим успіхом користувалися музкомедії Рябова "Сорочинський ярмарок", "Майська ніч", і твори старого українського театру "Сватання на Гончарівці" та "За двома зайцями". А відоме "Весілля в Малинівці" Рябова, яке потім ставилося, мабуть, усіма музкомедійними театрами Союзу, було написане і вперше поставлене в Харківському театрі. І от невдовзі після війни настала черга і цьому театрові "активніше боротися з українським буржуазним націоналізмом і внести свій вклад у процес злиття націй". Тепер увесь репертуар театру російський. Правда, на потіху "старшого" брата іноді на гастролі вивозять "Сватання на Гончарівці". До речі, велика популярність "Весілля в Малинівці" спокусила двох молодих київських композиторів написати, так би мовити, другу серію пригод героїв тієї п'єси. Написали, театри поставили, — і виявилось, — герої цього твору всі до одного заговорили російською мовою!

Щоб швидше люди "матір забували", "інтернаціональне" виховання починається з дитинства. Ба навіть раніш! У дитячих яслах немовля чує від няні перше слово російською мовою. А в дитячих садках не почує дитина жадної казочки чи пісеньки українською мовою. Підростає дитина, — для неї є ще один виховний центр, — ляльковий театр. Є такий і в Харкові, — відомий і в Москві, — носить він ім'я Н. Крупської, дружини Леніна. Дійсно, за лєнінським принципом працює, — за два роки існування не поставив жадної вистави українською мовою. Пригадую, керівник театру режисер М. Афанасьєв категорично відкинув пропозицію харківських авторів створити виставу за мотивами "Енеїди" І. Котляревського.

Для підлітків існує спеціальний театр юного глядача. Юнацький вік небезпечний. Тому театр репертуар свій добирає вельми суворо і, звичайно, відповідно до партійних вимог у "справі виховання підростаючого покоління в комуністичному дусі". І цей театр дуже недовгий час був українським. Нині всі вистави йдуть російською мовою.

Показова також гастрольна політика. За останні десятки років до Харкова приїжджали хібащо один або два українські театри,

— переважно з невеликих міст. І як правило вони прогорали. Комусь треба було довести, що Харків не любить українського театру, натомість, російським гастролерам у всьому дається перевага, — вони мають кращі театральні приміщення, у них добре організована реклама, більше про них пише преса. Але запрошувани до Харкова російські театри, на превеликий сором, у переважній більшості театри периферійні, московські дуже рідко найджують. Певне, цим хочуть ще раз підкреслити, що Харків не заслуговує на краще, бо віддавна зробився провінційним російським містом.

Письменницька організація, — друга чисельністю в республіці, має в своїх лавах письменників з добрим ім'ям, твори яких знають і за межами Союзу, але фактично живе також вузьким периферійним життям. Як організація, що могла б дійово впливати на культурно-мистецьке життя міста, вона дорівнює нулеві. Керована твердою обкомівською рукою, невпинно і пильно контрольована, вона в оцінці начальства цілком резонно вважається "вірною помічницею партії" і "перебуває в перших лавах на фронті ідеологічної боротьби з усіма проявами..." Успіхові цієї боротьби сприяє, зокрема, й те, що добра половина складу організації це письменники, які пишуть російською мовою. Не випадково кажу, — які пишуть російською мовою, бо деякі з них українці, однак, воліють писати не українською мовою, вважаючи її нежиттєздатною перед майбутнім злиттям націй в одну, — російську націю.

Протягом усіх повоєнних років до спілки дуже мало прийнято молодих письменників, які пишуть українською мовою. Я знаю кількох здібних хлопців, які друкувалися в газетах чи журналах, але щоразу їхні спроби вступити в спілку відхилялися. Справжня причина відмови, про яку не кажуть офіційно, — "політична нечіткість їхніх творів", — що означає націоналістичні тенденції. Тож не дивно, що в харківській організації письменників українців ледве половина складу. Останніми роками створилося неймовірне становище: після смерті Юрія Шовкопляса, довголітнього керівника організації, жадному з українських письменників обком партії не побажав довірити головування. Проти волі більшості членів організації тоді на голову правління був затверджений маловідомий російський літератор В. Петров. І тепер керує організацією російський письменник, Б. Силаєв.

На п'ятому з'їзді СПУ (1966) не тільки Олесь Гончар з кількома молодими, але й перший секретар ЦК партії Шелест раптом заговорили про тривожний стан на фронті такого досі "грандіозного розвитку української культури". Згадали про занедбання української мови в системі освіти, закликали шанувати рідне слово і, зокрема, посилити роботу в вихованні та прийнятті до спілки

тих письменників, які пишуть українською мовою.

В оцінці партійного керівництва з'їзд цей був проведений не на "належному рівні". А подеколи навіть були "небезпечні спроби буржуазних націоналістів..." Цими термінами прямо таки тероризують інших такі завзяті борці з цим ворогом номер один, як члени харківської організації письменників В. Гавриленко та О. Кравцов.

Очевидно, ворога номер один побачив у себе на цвинтарі і завідувач цього закладу такий собі Андрієнко. Цей ідейний сторож побоявся навіть мертвих, — заборонив поставити пам'ятник з українським текстом. А ховали скромну українську діячку, яка заповідала саме так її поховати, сестру письменниці Марії Пилинської, Ганну Михайлівну, друга багатьох українських літераторів. Лише після настійних домагань кількох її товаришів-письменників заповіт покійної виконано.

Певна річ, Андрієнко не з власної ініціативи отак боровся. Приклад показували значніші перевертні!..

В листопаді 1977 року до Харкова на відкриття монумента на честь 60-річчя Української Радянської Республіки прибув перший секретар ЦК В. Щербицький. Якщо можна уявити щось найнезграбніше, примітивне змістом, неоковирне формою, то це й є той пам'ятник. Пригадую, було чимало виставлених на конкурс куди цікавіших, оригінальних проєктів, однак, державна комісія їх відкинула, а схвалила цей, бо в ньому все було ясно і зрозуміло: сім постатей (робітник, колгоспник, учений, солдат, жінка, партизан, комсомолец) щільно ступилися під прапором. А що казали дотепні та кмітливі харків'яни? "Семеро щасливчиків 'дістали' дефіцитний холодильник і на плечах несуть його до себе в квартиру на сьомий поверх!"

На урочисте відкриття цієї купи бетонних брил, які лягли на місце знищеного будинку ВУЦВКУ (так звався в давні роки український радянський уряд), прибули організовані з цієї нагоди делегації від підприємств, колгоспів та установ. Мали приїхати і з інших республік, однак, обмежились головною делегацією, від Росії. Це ж було свято не так українського народу, як російського. Про це й говорив з високої трибуни Щербицький. Присягався в вірності старшому братові — російському народові, і то російською мовою, — наче хотів переконати, що встановлення радянської влади на Україні було справою більшовицької Росії, — український народ тут ні при чому, і говорити про це українською мовою не слід. Навіть на засіданні уряду в Києві 25 грудня 1977 року Щербицький не насмілився говорити по-українськи, промовляв спотвореною російською. Мовляв, усе, що українське, то є — націоналістичне, з чим належить невпинно боротися.

Особливо гострі форми цієї боротьби-нагляду застосо-

вуються в галузі культури, — освіти, літератури, мистецтва. На всіх рівнях, — від первісної організації до обкомів та ЦК партії, існують і активно діють спеціально вишколені працівники секторів агітації та пропаганди з відповідними відділами та належним штатом інструкторів. Якщо взяти, напр., письменницьку організацію, то незалежно від того, що на чолі її стоїть цілком довірена особа, член партії, за діяльністю її стежать ще призначені до цього інструктори райкому та обкому, а часом і сам секретар обкому по пропаганді. Крім того, надійність контролю за діяльністю і поведінкою буквально кожного члена організації забезпечує спеціально приставлений до цього працівник КГБ. І в досить високому чині. Харківськими письменниками довгий час, а може й досі опікується полковник Дубрава.

Довгі роки секретарем по ідеології Харківського обкому партії був колишній рядовий функціонер районного рівня. Освітою технік харчової промисловости, — чи то куховар, чи кулінар, — певне, особливими якостями зумів догодити смакам вищого начальства. Зовні непоказний, з курячою мордочкою, з ходою танцюриста та усміщечкою ресторанного кельнера увійшов він, власне, його ввели, в кабінет секретаря обкому партії, звідки він донедавна керував усією культурою Харківщини.

Перше, з чого почав він і чим показав себе як кришталевоचितого інтернаціоналіста, — це те, що замість Сіроштана став Ніколаєм Антоновичем Сероштаном. Це була, так би мовити, програмова заява на подальшу боротьбу з українським духом. Як усяка дрібненька натурою людина, секретар був надзвичайно чутливий до образи свого імені. Якось один мій приятель, талановитий письменник необережно назвав його Серим та ще й Сундуком. За це бідолаха мало не поклав на стіл секретаря партійний квиток, але кару дістав чи не гіршу: довгі роки його ніде не друкували, книжок не видавали, навіть ті, що мав, вилучили з бібліотек.

Подібна доля вразила ще одного харківського поета. Забачалося цьому хлопцеві (хоча років йому вже було за п'ятдесят, і в кишені мав партквиток з немалим стажем) погратися в опозицію і вчинити опір обкомові під час перевиборів правління письменницької організації. Список членів майбутнього правління заздалегідь складається і затверджується обкомом. Наперед визначаючи результати виборів нового голови, обком, тобто Сероштан, наказав проголосувати за єдиного кандидата, російського літератора Петрова. Для багатьох членів організації ця фігура була неприйнятна з кількох причин: поперше, як літератор Петров був зовсім неавторитетний, писання його трималися рівня районної газети; подруге, полковник у відставці, — він міг би командувати хібащо батальйоном солдатів, а не керувати творчою орга-

нізацією; і потрете, найістотніше, — ніколи за всі роки її існування харківську організацію не очолював російський письменник. Однак, для Сероштана саме цей полковник і неукраїнець був найвиднішою силою, щоб письменників тримати в військовій дисципліні і затулити рота всім "націоналістам".

Опозиція готувала за умов таємного голосування розгром запропонованого списку членів правління та кандидатури голови-полковника. А це вже була "антирадянська змова". Організатором змови назвали одного поета, добре відомого не тільки на Україні. Коли в обкомі дізналися, що їхній кандидат не збере належної кількості голосів, Ніколай Сероштан викликав до себе отого злісного змовника. Той прийшов, певний, що зможе довести своє конституційне право голосувати за тих кандидатів, яких уважає гідними обрання до проводу спілки. Так він і почав говорити в кабінеті секретаря по пропаганді. Його різко обірвав начальник літератури й мистецтва. Кривлячи вузьенькі губи, сказав: "Бачиш он шафу? Я в ній зібрав усі книжки, що ти написав. Затям, якщо до дня перевиборів ти не зліквідуєш свою антипартійну змову і Петров не буде обраний до правління, у тебе більше не буде жадної нової книжки. Крім того, на цей стіл ти покладеш іще одну книжку, свій партійний квиток".

За ті дні, що лишилися до перевиборів, нещасний бунтівник оббігав усіх "змовників", — благав, умовляв, страхав. "Змовники" співчували нещастю друга і врятували його. Полковник (не на білому коні, а пішки) пройшов до правління, а там і до крісла голови, — ціною одного-єдиного голосу.

Постійний контроль і особиста перевірка, нагляд прямих і таємних — такі головні форми партійного керівництва творчими спілками. Кожен письменник зобов'язаний ходити на щомісячні семінари марксизму-ленінізму, і не тільки слухати "богослужіння", але неодмінно виступати в обговореннях, інакше будеш уважатися підозрілим мовчазником. Кожен письменник зобов'язаний раз або й двічі на рік давати в писемній формі звіт про те, над чим працює та над чим далі думає працювати. Написаної книжки жадне видавництво не надрукує, доки рукопис не буде перевірений кількома редакторами, крім того, ще й працівниками обкому, які дають авторові такі "рекомендації", від яких не одного письменника хапав інфаркт. До окремих не цілком бажаних авторів ставилися прямо таки знущальницькі вимоги виправляти, переробляти твір по кілька разів. Такі примхи партійних урядовців, невігласів і самодурів, називаються "невпинною турботою і благодотворним впливом" партії на творчий процес. До чого цей вплив призводив, друзі не раз згадували на похороні свого товариша. Зокрема в випадку самогубства чи може й запланованого вбивства, про які багато говорили в спілці в зв'язку з

загибеллю в різні часи двох поетів, Василя Бондаря та Станіслава Шумицького.

Усе життя, навіть смерть підлягає цензурі партійних органів. 12 лютого 1975 року помер відомий український поет Іван Вирган. Як його ховати? Де ховати, на якому цвинтарі? Воля покійного була поховати на Олексіївському, де лежить дружина поета. На це треба було дістати спеціальний дозвіл міського комітету партії. Від імени правління, парторганізації та профспілкової організації (такий порядок), написано некролог, текст якого погодили телефоном з Києвом. Домовлено, що некролог пресове агентство України розішле всім газетам республіки, зважаючи на значення небіжчика. Але перед цим харківський обком зажадав подивитися, що саме в тому некролозі написано про безпартійного Виргана, колишнього в'язня сталінських таборів (від 1935 до 1940 рр.). "Занадто велика шана, — сказав Сероштан. — Дозволю надрукувати лише в одній харківській газеті, у «Вечірньому Харкові». І лише за підписом 'Група товаришів'. Більшого не вартий покійник, покараний колись як український буржуазний націоналіст".

Під час похорону після офіційних промовців виступив "незапланований" старий учитель української мови, давній друг Виргана і зворушливими словами згадав про трагічну долю поета. Обірвати виступ не наважився навіть присутній там інструктор з кабінету Сероштана Володимир Мілюха, але що вже він говорив членові правління харківської організації, відповідальному за похорон, коли той його забрав по дорозі додому в свою обкомівську машину! Як той дозволив неперевірений особі виступити над могилою?..

Безцеремонно втручався Сероштан у всі сфери творчої праці письменників, композиторів, художників, театральних діячів, архітекторів: заборонити готовий твір мистецтва, не допустити до видання книжку, не дозволити показувати виставу театру. Найвидатнішим "подвигом" цього самодура була справа з художнім оформленням однієї підземної станції харківського метрополітену. Слід сказати, більшість станцій у місті запроектовані й виконані майстерно. Над архітектурним та художнім упорядкуванням працювали кращі майстри України. Станцію "Левада" оформляла група харківських мистців, майстрів прикладного мистецтва. Левада — район Харкова з багатьма історичними асоціаціями, пов'язаними з минулим славного українського міста. Все це певною мірою було відбите в оздобленні станції декоративними кахлями, в яких використані були кращі зразки народної творчости. Станція була уквітчана такими барвистими виробами з майоліки, що аж пахло духмяною левадою від тих квітів та кольорових орнаментів!

За кілька днів до пуску станції прибув на оглядини Сероштан.

— "Хто це зробив? — засичав він. — Хто дозволив? Що це за націоналістична вилазка?" Хтось несміливо почав пояснювати, мовляв, — "це Левада... зразки народної творчості... історична місцевість..." — "Яка історія? — вигукував 'Серій'. — Яка Левада? Забудьте про левади та гайочки та вишневі садочки! Щоб до завтра я не бачив цього націоналістичного неподобства!"

І вся творча праця архітекторів, малярів, майстрів-будівельників була знищена. Прийшла дружня бригада "ударників праці" і могутніми ударами ломів, сокир та молотів усю красу станції Левада побила в друзки. Жадного барельєфа чи композиційного деталю не пощастило зберегти.

Відкриття станції відбулося з запізненням, поки її перелицьовували, але Сероштана відзначило республіканське начальство за виявлену політичну чуйність. Особливо хвалився він, що не тільки українські кахлі понищив, а й назву станції змінив: замість націоналістичної Левади тепер вона зветься "імени Гагаріна"...

В ті давні роки, що про них нам нагадує листопадове число тижневика "Нове мистецтво", в одній з вистав "Березоля" співали пісню:

Харків, Харків, де твоє обличчя, у чому твій зміст?
Протекла тебе прогнила річка, через річку Горбатий міст...

Харків все таки мав свій зміст. Це було здавна промислове місто з певними революційними традиціями. Це було місто, де почав діяти найстарший на Україні університет. І пізніше всі погоджувалися на тому, що це місто промисловості і науки.

Не станемо наводити чисел, бо Харків може пишатися не лише числом, але й змістом праці тих заводів, інститутів та науководослідних інституцій, які діють у ньому. І ще можна б додати, які видатні науковці вийшли з харківських інститутів (Вальтер, Ландау, Лівшиць, — це лише з фізики...).

Щодо зовнішнього обличчя, то Харків пасує перед іншими "столицями". І в минулому мало примітного в ньому будувалося. Виняток становить комплекс університетських будівель 18-ого століття та поблизу нього ще старіший бароковий Успенський собор з пізнішою ампірною дзвіницею. (Інші барокові церкви Харкова знищено в перебігу атеїстичних кампаній і в воєнних подіях). Можливо, згадаю ще Благовіщенський собор, будову початку цього століття, одмітну хіба тим, що її здалеку видно. Можна ще на майданах та вулицях натрапити на окремі будинки, збудовані відомим архітектором Бекетовим, які й досі прикрашають місто. Пам'ятників у Харкові до революції, окрім скромного Каразінові та маленьких погрудь Гоголеві та Пушкінові, не було.

Десь на початку 1930-их років Харків став позначатися новими спорудами. Насамперед, це прекрасний, широко відомий пам'ятник Тарасові Шевченкові (автор Манізер) та у 1932 році збудований найвищий на ті часи на Україні будинок Держпрому. Ця будівля з незвичного тоді матеріялу, — бетону і скла, — розташована довгим півколом на найбільшій у Союзі площі по сусідству з двома такими ж високими будинками, — тепер військової академії (давніше — "проектів") та нинішнього університету, — стала своєрідною емблемою Харкова.

В часи війни Харків був зруйнований особливо в заводських теренах. Відступаючи перед німцями, командування Червоної армії висадило в повітря всі промислові об'єкти, — заводи, станції, мости, готелі. В самому місті боїв не відбувалось, але чимало житлових будинків знищено або пошкоджено мінами та підпалами.

Під час повоєнної відбудови в місті з'явилося багато скверів, квітників на місцях зруйнованих будинків. Більше стало зелені, місто зробилося чистішим. Велике житлове будівництво почалося в 1950-их роках. За 25 наступних років Харків розширився коштом нових житлових селищ, на ХТЗ, на Павловому Полі, за Помірками — селище ім. Жуковського, а в останні роки на Салтівці (на північний схід від міста). Сьогодні чисельність населення сягає, мабуть, півтора мільйона мешканців.

На жаль, нові житлові масиви ніяк не прикрасили Харкова. Будували нашвидку, — аби дах був над головою, — тепер стоять однотипові п'ятиповерхові коробки кремового кольору, — наочне свідцтво життєвого невеселого настрою. Лише в останні роки, зокрема, на Салтівці, почали зводити вище, від 14 до 20 поверхів.

Хоча зовні цього й не видно, але харків'яни заслужено пишаються своїм метрополітемом. Історія його будівництва досить цікава. Москва довгий час зволікала з затвердженням проекту та асигнуванням коштів. Місцеві організації, зокрема дуже зацікавлені заводи, з власної ініціативи і на свій страх і ризик почали підготовні роботи (завершили проект траси, провели потрібні геологічні праці). Навіть почали копати шахти і пробивати тунелі. Все це зроблено за місцеві кошти, — і так успішно, що Москві нічого не лишалось, як санкціонувати дальші роботи. Однак, через якийсь рік (після горезвісного вторгнення до Чехо-Словаччини 1968 року) весь харківський метробуд з машинами й майстрами відрядили на будівництво метрополітену в Празі. Лише через два роки харківські метробудівники відновили працю.

Тепер поїзди метро за п'ятнадцять хвилин проходять від Південного вокзалу через центр міста до тракторного заводу. Від майдану Тевелева (тепер ця площа зветься "імени радянської

України”, — наче Харків не частина цієї самої радянської України!) прокладається лінія через Журавлівку на Салтівку.

Харківське метро — все під землею, — лише ґранітні сходи ведуть до поїздів, — тому зовні немає помпезних станцій. Натомість внутрішнє оформлення кожної станції (виключаючи згадану вже Леваду) має своє мистецьке обличчя відповідно до місцевости, — вокзал, ринок, стадіон, завод, інститут. Архітектори та художники майстерно використали різні будівельні матеріяли та мотиви народної творчости.

Наприкінці ще про один об’єкт харківських новобудов слід згадати. На розі Сумської та Римарської вулиць (на місці колишнього Ділового клубу та Інституту марксизму-ленінізму, спалених під час війни) будується новий оперний театр. Споруда має бути монументальна, однак до рис Харкова вона не додасть чогось оригінального, бо така сама будівля вже кілька років стоїть у Дніпропетровську і також для оперного театру. Стандартні будинки, стандартні мелодії...

Стандартне життя, стандартні думки. І пам’ятники стандартні. Можна дивуватися, але за всі пореволюційні роки в Харкові не споруджено (окрім єдиного і виняткового Тарасові Шевченкові) пам’ятника, який би майстерністю заслуговував на добре слово. Про одну купу каміння та бетону на майдані Тевелева ми вже згадували. Про інші, напр., про фігуру Леніна на площі перед Держпромом, нема чого й казати. Все це стандартні фігури з неодмінно простягненими до людей руками. Харків’яни влучно жартують: “Усі вони, бачте, просять, — подайте. Один лише Тарас гнівно стис кулак, — геть від мене, не купите!”

Отак-о через 53 роки, зійшовши з обкладинки журналу “Нове мистецтво” Довженко міг би разом з нами сказати:

“Славне місто Харків, місто великої промисловости та практичної науки! Та не вийшло з Харкова столиці України. Втратив він і лице українського міста... Лише як згадка збереглись Левада, Основа, Гончарівка, Журавлівка, Холодна гора, Лиса гора... Стоїть, хоч і вкрай занедбаний, Успенський собор...”

Стоїть собор, хоч і прокляв його секретар обкому: “Щоб він згорів...”

Не згорить, не зникне, дух народу українського живе в серцях людей. Нехай на його оборону стають покищо нечисленні сміливці, — він невмирущий.

ПОЛЬСЬКІ КВАДРАТУРИ КОЛА

"Kultura" (Szkice — Opowiadania — Sprawozdania), (Париж), головний редактор Єжи Гедройц.

Соціюш (псевдонім автора з Польщі) в ч. 6 (1980) спостерігає дві суперечності в політичних дискусіях. Ці суперечності "в багатьох зформулюваннях виглядають такі нерозв'язні, як проблема квадратури кола". Мовиться про суперечності між польськими прагненнями до незалежності й фактом сусідства і потуги Росії. Соціюш хоче проаналізувати ці суперечності.

Він відштовхується від твердження популярного в Польщі журналіста Стефана Кіселевського (який до речі виявляє велику міру незалежності в своїх політичних поглядах, за що був не раз дискримінований владою). На думку Кіселевського (та й інших), — ще довгий час Польщі доведеться жити в сфері непереможних впливів СРСР; тому треба відмовитися від нереальних вимог незалежності і, понад головами теперішнього польського уряду, домовитися з росіянами, щоб зберегти польську національну самобутність, загрожену советизацією. На шляху до такого домовлення, що його повинна заініціювати опозиція, треба висунути пропозицію створити автентичне представництво польського народу, яке погодиться на перебування Польщі як союзника в Варшавському пакті.

Соціюш завважує:

Ця концепція сперта на загально прийнятий засновок, що поділ Європи не зміниться протягом багатьох років [...]. Прийняття такого засновку називають звичайно виразом "тверезости" або "реалізму" [...]. Але саме в сприйманні дійсности як стабільної міститься найбільша слабкість т. зв. політичного реалізму. Правда, принципний поділ Європи на сфери впливів не змінився за останні 35 років, але зміни всередині сфер є велетенські. В перебігу цих 35 років мала місце ліквідація всіх некоммуністичних авторитарних режимів у Європі та закріплення парламентарної демократії в ФРН. Це спричинило, що лінія поділу — впливи США і впливи СРСР — замінилась лінією: західна парламентарна демократія і радянський тоталітаризм. Другий процес — це злагіднення напруження і зріст контактів між обома "таборами". Третій — диференціяція всередині коммуністичного бльоку. І хоча ці процеси розвитку не порушили головного поділу, вони все таки показують, що й на релятивно стабільному терені Європи політично-економічна дійсність

пливка й дуже рухлива. Треба теж пам'ятати, що така анахронічна імперіяльна держава, як СРСР, — це виняток у нашу добу; виняток становить і довготривалий поділ Європи.

Правилом є — не тривкість, ані тяглість, а динамізм сучасної ситуації. Тому "засновок Кіселевського не лише довільний, але й нерозсудний", — заявляє Соціюш і веде далі:

У концепцію, яку тут розглядаємо, включений мовчазно другий засновок: що росіяни хотіли б мати в Варшаві уряд, який добровільно став союзником, уряд, який користується справжньою підтримкою суспільства. Цей засновок — не гіпотеза на майбутнє, а ствердження певної постави Москви. Тим легше виявити його помилковість.

Автор аналізує політику Міколайчика* з 1945 р. і доходить висновку:

Кремль хоче мати в своїх сателітах уряди не репрезентативні, а диспозиційні (якими він може вільно диспонувати — *М. Д. Д.*). Так само він підходить до влади в республіках СРСР, а якщо не залежить йому на автентичному представництві грузинів, білорусів чи туркменів, то чому мало б йому залежати на ньому в випадку поляків? Адже до них він має менше довіря, і їхня стратегічна ситуація куди важливіша [...]. Уряд, який матиме довіря громадян і відчуватиме солідарність із ними, а не з гарантами в Москві, — це для Кремлю можливість небезпечна, бо такий уряд керуватиметься інтересами польськими, а не радянськими.

Отже, Кіселевський пропонує Радянському Союзові щось, чого той не хоче. А полякам він пропонує зректися вимоги незалежності. Бо, мовляв Кіселевський, гасло суверенності це абсурд, адже "незалежне військо й незалежна закордонна політика це речі, від яких сьогодні обороняється не одна вільна держава Західньої Європи, як від зарази". На це Соціюш відповідає:

Така аргументація це казуїстика, бо під словом "незалежність" публіцист розуміє "ведення політики самому", — а це щось зовсім інше, і цього не робить сьогодні майже жадна держава в світі (поза Албанією). Адже незалежними є Австрія, Греція чи Норвегія — менші від Польщі, розташовані на межі сфер впливів. Незалежні вони не тільки в тому сенсі, що ніхто не накладає їм певної ідеології, але передусім у тому, що можуть собі вільно (Австрія в рамках неутральності) брати закордонні зобов'язання і партнерів. А речникам незалежності Польщі не йдеться ні про що більше [...]. Зрікається постулату незалежності, зрікається постави,

---

*Міколайчик — голова польського уряду в Лондоні в перші роки війни — уклав угоду з комуністичним урядом у Варшаві, повернувся до Польщі і ввійшов до складу варшавського уряду. Але, змушений обставинами, потаємно виїхав з Польщі. — *М. Д. Д.*

яка не погоджується з вимушеним станом речей, з постави, ворожої супроти зовнішніх чинників, що силою накидають нам устрій, ідеологію та союзи — це означає зрікатися основного договірною капіталу та єдиної підстави для надії на майбутнє, яку має польський народ.

Соціюш веде далі свій хід думок:

Одним з найчастіше вживаних аргументів, що мали б обґрунтувати кінечність угоди з СРСР, є твердження, що "Захід", а передусім США, трактує нас "як органічний складник російської сили" і не заперечує панування СРСР над Польщею [...]. Це правда, що Сполучені Штати і західні країни не оспорожують фронтально поділу на сфери впливів, проте не можна не спостерегти, що вони щораз більше диференціюють політику супроти СРСР і поодиноких держав ब्लюку [...]. І треба теж знати, що військові пляновики НАТО виразно розрізняють потенціально бойове використання армії СРСР і армії польської.

Кіселевський посередньо закликає поляків призадуматись над питанням, чи СРСР мусить бути ідеологічною державою, а чи може стати "нормальною" імперіальною потугою. Соціюш гадає, що Кіселевський утруднює дискусію, бо плутає два поняття, СРСР і Росію. Він заявляє:

Це питання дуже важливе. Але тоді треба призадуматись не над тим, який сенс пропонувати "Советам" приязнь у заміну за звільнення себе від комунізму, — а над тим, чи національні тенденції, що переважають у підшкірних ферментах радянської Росії, кінєнь-кінєць набудуть вигляду експансіоністського націоналізму чи мирного російського патріотизму. Також треба призадуматись над тим, що росіяни, хоч вони найбільший народ Східної Європи, не є нашими безпосередніми сусідами. І над тим, що "неідеологічна" перевага може бути так само дошкульна, як і перевага, підбудована ідеологією. І ще над тим, що, вимагаючи для себе права на збереження національної окремішності, не можемо нехтувати таких самих постулатів, що їх висувають українці, лотиші, грузини.

Соціюш не може погодитись на те, щоб відкладати на пізніше питання, пов'язані з можливістю принципів змін. Він закидає Кіселевському, що той оцінює опозицію в Польщі з пересадним скептицизмом. Соціюш за те, щоб опозиція тиснула на уряд, щоб уряд у власному інтересі вимагав від СРСР згоди на розширення внутрішніх свобод у Польщі, які, зрештою, "більші в нас, ніж були чотири роки тому, і більші, як тепер у сусідніх країнах". — Перечінуємо опозицію, твердить Кіселевський. Йому відповідає Соціюш: "Не доцінюєте посідання окремого власного державного апарату. Цей апарат — єдиний визнаний Радянським Союзом партнер для розмов, і цей же апарат — єдиний можливий об'єкт нашого безпосереднього натиску".

Часто чуємо пересторогу, — веде далі Соціюш, — що такий натиск загрожує інтервенцією Москви. Коли такі нагадування висловлюють функціонери або полихачі панівної партії, тут нема нічого дивного. Але

дивує нас, коли це повторює американський політолог польського походження, проф. Анджей Корбонський [...].

Про загрозу радянської інтервенції пам'ятаємо добре. Але одночасно й знаємо, що без натисків не досягнемо нічого, бо ні панівна в Польщі партія, ні радянський режим не будуть поступатись, якщо не будуть приневолені до поступок. Очевидно, це пов'язане з ризиком, але, на жаль, поза мурами наукових бібліотек важко без ризику робити політику.

Корбонський гадає, що інтервенція проти Польщі може Радянському Союзові не коштувати нічого. Соціюш заперечує: "Політичні та інші втрати були б куди більші, ніж у випадку Угорщини 1956 і Чехо-Словаччини 1968 р., і може навіть вищі, ніж у випадку Афганістану 1979 р. Москва добре знає це й не легко зважиться на інтервенцію".

Виявляється, — стверджує Соціюш, — що суперечність між нашими самостійницькими прагненнями і російським пануванням не є суперечністю логічно нерозв'язною, як є квадратура кола: є великою і реальною історично-політичною трудностю, яка мусить підлягти змінам, яку розвиток подій може злагодити або цілком усунути. Можемо причинитись до того, застосовуючи три засади:

1. Бачити майбутнє Польщі та Європи в категоріях динамічних, думаючи про ймовірні зміни, брати до уваги [можливість] перетворення СРСР на національну російську державу і в цій перспективі розглядати наші майбутні стосунки як з росіянами, так і з нашими безпосередніми сусідами. І робити практичні висновки з цих роздумів.

2. Не зрідкати нічого як у сенсі фізичному, так і політичному (отже, і з майбутньої суверенності), а всіма силами намагатися піднести нашу вартість: економічний потенціал, політичну дозрілість, почуття національної окремішності, готовість до саможертви.

3. Нашим примусовим гегемонам нічого не обіцяти. Не виключаючи можливості, що майбутня незалежна Польща буде в союзі з Росією, не треба висувати таку пропозицію, бо це ставить нас у становище прошака, ба більше — жebraка. Будь-які пропозиції мають вийти від другої сторони.

Так Соціюш обговорив першу польську "квадратуру кола" і переходить до другої. Друга суперечність, — на його думку гадана, стосується до визвольних дій у Польщі.

Можна схопити її [суперечність] в формі альтернативи: або приковуємо зір до далеких ідеалів і прагнемо безпосередньо незалежності й демократії, або поліпшуємо те, що існує сьогодні [...]. Прибічників віддалених ідеалів називають романтиками, фантастами, непрактичними декламаторами, внутрішніми емігрантами [...], а тих других кунктаторами, капітулянтами, опортуністами, а навіть замаскованими комуністами (!).

Соціюш каже, що розгляд політичних дій у таких категоріях надто поширений, щоб його можна було збути абичим. Недавно ця проблема вийшла на сторінки позацензурного "Бюлетеня інформаційного". Соціюш пише:

Полеміка в "Бюлетені інформаційному" є лише одним з багатьох свідчень того, як мало ми усвідомлюємо собі, що змагання до незалежності й демократії і заходи, спрямовані на поліпшення сьогоденішнього стану, є в суті співзалежні і шойно у взаємному пов'язанні дістають повний сенс. Поперше, незалежність і демократію треба завчасу готувати в щоденних заходах серед неминучих компромісів і поступок; навчатись у практиці свободи думання навіть, коли наша можливість вибору обмежена насильством, плекати пошану до відмінних поглядів; а передусім закріплювати почуття відповідальності за співгромадян і всю державу, хоча б її політична структура була нам ненависна. Подруге, конкретні практичні дії — намагання поліпшити умови праці та її ефективність, поліпшити охорону здоров'я, піднести рівень освіти й виховання [...] — усе це перетворюється з поодиноких починів на спосійний комплекс суспільної дії тоді, коли мбчки підпорядковуємо ці акції цілям і цінностям загальнішим, ніж безпосередньо здобути результати [...].

Дрібничкова робота "латання" є конечна для наближення остаточної мети, а визначення мети й турбота, щоб її не втрачати з очей, надають цій роботі загального сенсу [...]. Потрібний поділ праці, узгіднений або спонтанний. Поділ на активних у практичній роботі — і на тих, що обмірковують, аналізують, визначають кінцеві цілі та відстань до них. У такому поділі немає ні суперечностей ані жадної причини до антагонізму.

Коли все таки є суперечки навколо цієї проблеми, вони походять від різного розуміння того, що таке опозиція. Соціюш викладає свій погляд. У стислій формі він сходить на таке:

Так звана опозиція в сучасній Польщі не є справжньою опозицією (бо не становить альтернативної сили, яка прагне влади), хоча ця назва загально прийнята навіть у колах "опозиційних" угруповань. Ця назва замикає "опозицію" у власному гетті й відтінає її від решти суспільства. Говорити про "опозицію" в Польщі — неправильно й шкідливо, бо це замазує факт, найістотніший для сучасної ситуації: "активісти" становлять видну частину далеко ширшого й масового руху, який "треба назвати визвольним рухом, бо розширення ділянки свобод — це головна його мета". Ті сотні й тисячі, що поширюють неофіційні видання, ті десятки тисяч, що їх читають, "не є опозицією в ніякому сенсі цього слова, а є активними прибічниками збільшення громадянських і національних свобод. І нібито цілком пасивне [...] суспільство симпатизує не так 'опозиції', яка викликає однаково і захват і травму (urazy), як саме визвольному рухові як цілості".

Соціюш підсумовує: поділ на "суспільство" й "опозицію" є штучний і зтирається сам собою. Поза рамками оформлених угруповань шириться переконання, що істотне для визвольного руху — це спільна мета, а не різні форми й засоби дії. Досі зроблено досить мало, щоб переламати ту ізоляцію, в яку влада намагається загнати "опозиційні" угруповання — не без мимовільної співпраці їх самих. Треба вітати кожний прояв суспільної та розумової ініціативи, кожне переламання монополії на політичну думку. "Що пасивніше суспільство, то менша

можливість майбутньої демократії. Нема демократії і незалежності без органічної праці; всяка чесна, органічна праця наближає незалежність і демократію”.

Виглядає, що чимало сказаного Соціюшем знайшло втілення в подіях, що розгорнулися в Польщі від липня цього року.

М. Д. Д.

Центральне місце в черговому числі чеського кварталника “Svědectví” (Париж), (61, 1980) посідають статті з історії 20-ого сторіччя: профспілки в державному перевороті 1948 року (Я. Віка і З. Кранец), ліквідація чехо-словацької соціал-демократії (К. Каплан), Масарик і Вілсон в інтервенції 1918 р. в Росії (І. Ковтун). Публікуються цікаві матеріали про охорону прав угорської меншости в сучасній Чехо-Словаччині.

Прецікава дискусія про моральність і доцільність виселення німців з Чехо-Словаччини 1945 р. (див. “Сучасність” 1980, 6) провадиться далі в серії листів до редакції, — обіцяного підсумка редакції в цих питаннях не дано, — але, принаймні на сприймання стороннього оглядача, дискусія ця великою мірою зійшла на манівці партійно-приватних закидів і виправдань. Порушені питання про моральні принципи в політиці, про детабуїзацію замовчуваних подій, про міру актуальности суто- і одно-національної держави в наші часи, про вирвання Чехо-Словаччини з центральноєвропейського комплексу й гвалтовне намагання включити її до російського — ці питання згадуються в дискусії, але без нових аргументів. Натомість виявляється намагання деяких учасників дискусії випнути в ній моменти конъюнктурні, — мовляв, прихильники тези про неморальність і недоцільність виселення німців піднесли цю тезу з бажання порозумітися з правими політичними групами сучасної Німеччини (Лубош Коговт), на що в відповідь Коговтові закидають неперетравлений офіційно-комуністичний “марксизм”.

Мабуть, це доля всіх дискусій — розпливатися в сторонніх, неістотних, сторонничих і суб’єктивних закидах... А шкода буде, якщо редакція не спрямує дальший перебіг дискусії на загальніші тори, щоб вона не загрузла в узаємних порахунках, яких так багато в кожній еміграції, а повернулася до своїх загально-чехо-словацьких і загально-людських проблем, важливіших і, зрештою, цікавіших.

РМт

П ПАРНАС І ДІЯСПОРА

О

С

М

Геннадій Гвинт

І

Ш

АВТОБІОГРАФІЧНЕ

К

А

Я — Гвинт,
Тутешній дисидент,
Під цей момент
Складаю калямбури,
Не подарую ні на цент,
За все жадаю свій процент,
Живу з літератури.

Я — модерніст,
Сюрреаліст,
Міняю зміст
І деформую форму,
Танцюю твіст
І маю хист
Ламати всяку норму.

Мене друкує Шевельов,
Аби здоров,
І я готов
Загвінтити "Сучасність"
І, полатавши древній МУР
Цупким цементом калямбур,
Спинити передчасність.

Я граф О'Ман,
Сам собі пан,
Люблю я "фан"
Погратися словами,
Для мене жарт
Багато варт,
Сміймося разом з Вами.

Р. С. А як часом заплачете,
Прошу мені пробачити.

ГВИНТ В ОБОРОНІ БУКВИ «Г»

Позаяк на еміграції багато пишеться
про букву "г"...

Богдан Струмінський.
"Сучасність", квітень 1980
ч. 4 (232)

Для
мене
"Ге"
є
основне

Без "Ге" не стало б і мене
Моє дерзання молоде
Залежне є від букви "Ге".
"Ге" вгору йде
А "Га" в долину
Загине "Ге",
І я загину,
Зігнуся й
Згорблюся
Як "Га".
Ви скажете
Тоді "Ага!"
Колись був
ГВИНТ
а тепер
ДІД,
У цьому винен
БІЛОДІД

СЕРДИТИЙ СМОТРИЧ

Сказився Смотрич,
Сичить на СССР,
Судилище сукиних синів.
Споживачі "Сучасности"
Смакують стиглі сливки
Соковитих слів.
Старокрайові соцреалісти,
Спізнені символісти й
Старомодні стилісти
Сердито сопуть:
"Сором і Содома!"

СУЧАСНА ПОЕЗІЯ

Вірші бувають "діряві",
Часом, "між іншим", "барвисті",
Бувають і норовисті,
Добре лише, що не мляві.

ПЕРЕГУК

("Яка ж я вівця
Супроти Івана Кошелівця")

Іва! Погля
І не вівця,
і не теля!
Та це ж! Агій!
Сучасний чародій,
Той Олексій!

НА ПОЛЯХ «НАУКИ ПРО ЗЕМЛЮ» Е. АНДІЄВСЬКОЇ

I

Піднесла Емма свої теореми
Про межистіння водяної схеми
Там, де амеби правлять свої треби,
Де бокоплави плавають у сплаві,
А хребтоплавці лірохвості в славі
Своїх перлівниць перли лускотрусять
Аж поки їх із плазми не обтрусять
Людоподібні повногруді кралі.

II

Між хробаками, жуками і муравлями
Явилась Емма в світла діядемі:
"Мир вам!" — рекла — "я завжди з вами,
Хоч я людина, я тому не винна,
Що вас топчу зненацька безневинних,
Я поетеса. Маю безсмертну душу
І розмовляти з вами хочу й мушу,
Бо відчуваю одність всього світу,
Людей, тварин, рослин і первоцвіту,
І вірю в перевтільну переливність первнів.
Тож, не сумуйте, будьте в цьому певні,
Підковносі, вусоногі й серпокрилі,

Мої брати крилаті і безкрилі,
Ви теж будете в світла діядемі,
Лиш майте віру і не задріть Еммі”.

ПО-«АКАДЕМІЧНЕ»

Я втомився геть
від великих слів
від великих слів
від малих людей
від малих людей
від тупих лобів
від тупих лобів
від масних губів
Я

В
Т
О
М
И
В
С
Я

ВКРАЇНСЬКИЙ ПАРНАС

В нас тепер гарячий час,
Пруть поети на Парнас.
Хто в кареті, хто в колясі,
Хто в старому тарантасі,
Граючи на тулумбасі,
Хто ще й драбинястим возом,
Дехто на коні, з Морозом,
Їдуть з власної охоти
Як правдиві дон Кіхоти,
На віслюках Санчо Панси,
Користаючи із шанси,
Їдуть просто на Парнас
Як представники від мас.
А літературні дами
З великими кошельми,
Гоголями-моголями,
З набитими хлібниками,

Їдуть у пишних ридванах
Вигідно на отоманах,
Дехто сам, а дехто з другом,
Часом із власним супругом,
Їде знать, їде голота
(та, що з рідного болота).
У кожного своя рація,
Від когось рекомендація,
Від Шевченка, від Петрарки,
Навіть від живого Барки,
Від Вітмана й Еліота
(ті з чужого пруть болота);
На модерних вертольотах
З повітря беруть Парнас,
(значить, техніка є в нас)
А я йду помалу пішки,
Хоч беруть мене на смішки.
Маю там знайому музу,
В ній кохаюся ще з вузу,
А вона, своїм законом,
Шури-мурить з Аполлоном.
Я, тимчасом, самопасом,
На Парнас ідучи пішки,
Все беру собі на смішки.

ДІЯСПОРА

Порозносили ми ту Україну
по цілому світу:
хто в варенику,
хто в глечичку з трипільським узором,
хто на вишиванім рушнику,
хто в писанці,
хто в танці,
хто в пісні,
хто в слові,
а хто глибоко в серці.

Порозносили ми ту Україну
по цілому світу:
хто вареники ліпить,
хто глечички малює,
хто рушники гаптує,
хто писанки пише,
хто гопака танцює,

хто пісню співає,
хто вірші віршує,
а хто серце своє
в грудях стискає,
щоб не розірвалось.

Бо що з вареників,
що з глечиків,
рушників гапованих,
писанок узористих,
пісень голосистих,
гопаків штудерних,
і віршів майстерних,
як серце чутливе
в грудях битись
перестане.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

В обороні української справи

Roman Rakhmany. IN DEFENCE OF THE UKRAINIAN CAUSE. Edited by Stephen D. Olynyk. Foreword by John Richmond. North Quincy, Mass. (The Christofer Publishing House), 1979, 297 p.

Роман Рахманний. В ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКОЇ СПРАВИ. Під редакцією Степана Д. Олійника. Передмова Джона Річмонда. Норт Квінсі (Массачузетс), 1979, 291 ст.

Тих, хто читатиме рецензований збірник англomовних статей, есеїв і доповідей Романа Рахманного за роки 1947-1972, треба попередити, що вони матимуть справу з матеріалом, який заперечує Романа Рахманного майже в усіх питаннях політичної натури. Маємо на думці "сучасного" Рахманного, того, з яким читачі української преси зустрічалися недавно, не раніше, як 6-8 років тому.

Тут, звичайно, не місце інформувати, в чому полягає відмінність поглядів "класичного" Рахманного від "сучасного". Не будемо входити також у докладну оцінку вартости писань цих двох авторів. Для нашої рецензії вистачить сказати, що вони є різні, що часом полемізують один з одним, часом засуджують один одного, а найчастіше виключають один одного. До цієї характеристики можна б ще додати, що в той час, як Рахманний 1945-1972 рр. вище цинив правду, тобто свою журналістичну совість і допитливість у шуканнях від своєї популярности в читача, то нині він цілком виразно на перше місце ставить оплески читача та віддає їм у жертву своє сумління. І тому нема нічого дивного (бо це закономірно), що за таких умов публіцистика Рахманного мусіла поступитися перед пропагандою, а аргументи перед патріотичною фразою. Коли тут говоримо про ці справи, то не тому, що ми є принциповими противниками зміни поглядів. Навпаки. Адже багато людей розумової праці, а серед них чимало публіцистів часто роблять переоцінку власних вартостей. Отже, справа не в тому, що Рахманний змінився, а в тому, що не він, а рецензент звертає на це увагу читача. Перевидаючи свої писання з 1947-1972 рр. і знаючи, як принципово вони стикаються з його теперішніми поглядами, Рахманний повинен був про це сказати у вступі до книги; повинен був пояснити, що він презентує читачеві свої думки з закритого періоду своєї журналістичної творчости, з того періоду, з яким він розпрощався. Без такого пояснення читачі не знають, що думати про автора, і тому дехто з них звинувачує

його в кон'юнктуризмі, дехто в відсутності світогляду, а інші в безпринципності.

Які ж погляди у "клясичного" Рахманного?

Перше, ніж подати кілька прикладів, щоб їх зілюструвати, треба згадати, що він звертається своїми статтями до трьох категорій адресатів: до західньої людини, не поінформованої про українські справи (його статті друкувалися в популярній пресі), до українців в СРСР і, врешті, до українців закордоном.

Розмовляючи з західнім обивателем, Рахманний старається справити на нього враження аргументами української сили. Ось кілька прикладів: автор сугерує, що після смерти Сталіна українці в Радянському Союзі сильно поширили свої впливи в усіх ділянках політичного, економічного, військового та наукового життя і навіть у зв'язках з закордоном. Впливи ті, на думку Рахманного, такі поважні, що він прирівнює українців до шотландців, які, втративши свою державу, правили Британською імперією.

На іншому місці Рахманний підсуває думку, що дедалі більша економічна сила УРСР сповняє її державну верхівку шораз більшою самовпевненістю, а враз із тим збуджує в неї бажання до все більшої децентралізації імперії, а отже, й до самостійности України. Україна, — каже автор, — так, як і Китай, є союзником СРСР тільки з примусу (стаття писалася 1961 р.).

Цікаві погляди Рахманного на вплив української військової сили і особливо українських офіцерів на долю Російської імперії. Свою аргументацію він розпочинає з того, що характеризує українців як традиційних будівничих імперій на Сході Європи. Вони, — каже він, — створили Київську Русь з межами на берегах Чорного і Балтицького морів. Польща стала великодержавою тоді, коли засимілювала українські й білоруські аристократичні роди та поставила їх на службу своїм інтересам. Завдяки українським козацьким полкам Росія стала твердою ногою на північному побережжі Чорного моря. Українські генерали відкрили Росії шлях на Балкани, вони врятували її честь у Російсько-японській війні 1905 року. Українці були також співучасниками розбудови більшовицької імперії. Микола Криленко був першим головнокомандувачем Червоної армії, а Балтицька фльота і мільйони вояків Південно-західнього фронту перейшли на сторону більшовицької революції завдяки його впливам.

Цікавий погляд Рахманного на Леніна. Ленін, на його думку, був чи не єдиним справжнім ідеалістом-інтернаціоналістом серед комуністів; був приятелем України, перестерігав комуністичну партію перед російським шовінізмом. УРСР, — каже автор, — втратила найбільше своїх державних прав у 1923 році, після смерти Леніна, після того, як був створений СРСР. (Рахманний забуває, що УРСР мала найбільші вольності якраз після смерти Леніна, в час т. зв. українізації).

Переходячи до руху дисидентів, Рахманний наголошує, що він створився в Україні не під впливом еміграційних політичних програм, а на базі віри, що демократичний, не спотворений марксизм-ленінізм може стати найкращою основою для відродження української держави. При цій нагоді Рахманний висловлює думку, що націоналізм на Сході може відіграти позитивну роль тоді, коли звільниться від фашистської осуги, "дійсної і вигаданої" (ст. 86).

Рахманний робить докори західнім демократіям за те, що вони не вміють і не хочуть використати в своїй конкурентній боротьбі з СРСР тих законів, які забезпечують УРСР державні права й привілеї. За винятком Англії, — каже Рахманний, — досі ні одна держава не зробила будь-яких заходів, щоб нав'язати дипломатичні зв'язки з УРСР і таким чином піднести на вищий позем державний престиж останньої в СРСР і поза його кордонами.

Як уже згадано, Рахманний звертається своїми статтями також до українців в УРСР, а серед них і до її уряду. У своєму оригінально і сугестивно написаному есеї "Дума про наймолодшого брата" він апелює до українських урядових чинників, щоб вони вплинули на уряди Росії, Польщі, Румунії і Чехо-Словаччини в напрямі зміни їх денационалізаційної політики супроти українських національних меншостей. У кількох інших статтях Рахманний наполягає на тому, щоб українці з більшою енергією боролися за перетворення теперішньої юридичної української державности на справжню державу в дії, а при тому він відкидає "еміграційні мрії про революцію в Україні" як нереальні в теперішніх обставинах. Рахманний із вдовolenням згадує, що Михайло Масютко (дисидент, звинувачений м. ін. за читання статей Рахманного) боронився на суді тим, що ті статті не спрямовані проти УРСР, а мають на меті "поширення і зміцнення сили радянського уряду в Україні".

Теми, присвячені українцям у діяспорі, обговорені в кінцевому, сьомому розділі. Ці писання треба зарахувати до найцінніших у збірнику, а на особливе вирізнення заслуговує доповідь "Єдність у багатогранності". Тут компетентно й принципово визначено місце й роль українців у канадській політиці багатокультурности. Слабшими є статті про боротьбу УПА (перший розділ). Це можна пояснити тим, що в той час (1940 роки) Рахманний ще був журналістом-початківцем, а крім того відомості, які тоді приходили з України, неможливо було перевірити; тому в статтях трапляються фактажні помилки. Наприклад, Рахманний інформує, що 32.000 вояків НКВД загинули в боротьбі з УПА. Документами цього потвердити не можна. Не вдається також довести, що генерал Чупринка вислав рейдові частини УПА в терен Прип'яті і в околиці Одеси. Ніде не потверджується інформація, що частини УПА прорвалися на територію Югославії або що вони зводили бої коло Волги.

Недоцільно також повторювати втерту українську пропаганду, нібито Антанта протягом усієї Першої світової війни була вороже наставлена до визвольних змагань України. Адже на переломі 1917-1918 рр. Англія і Франція пропонували Українській Народній Республіці співпрацю в боротьбі з Австрією й Німеччиною і навіть формально визнали український уряд у Києві. Українці не пішли на цю пропозицію з поважних причин, а уклали договір з ворогами Антанти в Бересті-Литовському. Отже, нічого дивного, що Антанта не вважала України своїм союзником. А до того в 1919-1921 рр. російські білі армії давали (в переконанні Заходу) більшу гарантію перемоги над більшовиками, ніж армія УНР, яка була зле організована і політично настроєна проти Антанти. З таким союзником Англії і Франції в той час було не по дорозі. Погана звичка складати власні невдачі на чужі плечі не допоможе нам критично осмислити нашого минулого та прийти до правильних висновків про причини наших національних невдач.

Роман Ільницький

Перший український римівник

Бурячок А. А., Гурін І. І. СЛОВНИК УКРАЇНСЬКИХ РИМ. Київ ("Наукова думка"), 1979, 338 ст.

В українській літературі перший римований вірш, скільки відомо, написав 1575 р. Іван Жоравницький із Луцька, а римована народна творчість (напр., веснянки й колядки) існує споконвіку. Питання просодії порушували українські граматисти ще в XVII ст., якщо не раніше. Українська лексикографія — одна з найраніших у слов'янському світі. Однак досі не було словника українських рим. В. Чорновіл у своїй книжці "Лихо з розуму" (Париж, 1967) повідомляє, що Святослав Караванський свого часу приготував до друку український римівник (1000 сторінок). Але після повторного арешту й заслання укладача його цінна праця, мабуть, загинула в машинописі, не побачивши світу.

"Словник українських рим" А. Бурячка та І. Гурина — наш перший римівник, відрадне мовно-літературне явище для поетів чи взагалі віршарів. Як зазначено на звороті титульної сторінки, у бібліографічній анотації, упорядники охопили "понад 600 тисяч римованих слів і граматичних форм". Включено також найпоширеніші місцеві назви та похідні від них слова. Трапляються в словнику й слова, запозичені з інших мов, зокрема з західноєвропейських, рідше — з азійських.

У вступі до словника Бурячок згадує, що перші римівники в Західній Європі видано ще в середньовіччі: італійські (1528 і 1535),

латинський (1540), французький (1572) та інші. Перші російські словники рим з'явилися 1834-1836 рр. (дві частини) й 1890 р., польський римівник — 1961 р., болгарський — 1967. Останні три десятиріччя були багаті на такого роду словники — майже в кожній західноєвропейській національній літературі видано римівники, загальні чи окремих поетів.

За джерела для свого словника Бурячок і Гурін узяли віршовані твори від Котляревського до наймолодших сучасних поетів (ясна річ, еміграційних обмінено). В орбіту зацікавлення ввійшли передусім точні рими, в яких збігаються всі звуки (напр., бою — тобою, брами — вітрами, Стир — проводир, коня — навмання). Інакше називають їх багатими. "Якщо співзвучність охоплює весь попередній склад, тоді рима вважається глибокою (волосатий — полосатий)" ст. 11). Цікаво, що автор вступу наводить тут росіянізм "полосатий" — у той час, коли "Російсько-український словник" Д. І. Ганича та І. С. Олійника (Київ, "Радянська школа", 1974) подає до російського слова "полоса" лише один український відповідник "смуга", а також — "полосатий — смугастий" (ст. 547). Взагалі кажучи, "Словник українських рим" подекуди засмічений росіянізмами, польонізмів майже немає.

Крім точних рим, у словнику охоплено й неточні (криця — білолиций, стрижень — тиждень, віч-на-віч — клавіш, зайвий — жайвір), себто такі рими, в яких співзвучність наявна не в усіх звуках. Упорядники включають у свою працю й недостатні, або бідні рими (напр., шовки — меди, без опірного приголосного звука), що наближаються до асонансів (у яких голосні збігаються, а приголосні — ні) чи до дисонансів (у яких приголосні збігаються, а наголошені голосні різні: м'ячки — хлопчики). Не залишилися поза увагою і дактилічні рими (ніченьки — віченьки) чи дуже рідкісні гіпердактилічні (силуваний — милуваний). Є й інші типи рим у цьому словнику.

У всіх випадках, чи майже у всіх, за основу для рими чи римоформи (у вступі цей термін пояснено недостатньо, хоч під ним упорядники розуміють форму й структуру рими) взято наголошений голосний звук, напр., *-асло*: гасло — масло — прясло (діял.); наслух... Див. ще *-асно*; *-асла* (ст. 73). У посиланні наведено такі римоформи: безстрасно, гласно... квасно, масно, самопасно, ясно (там же).

Уже з наведеного видно, що в рецензованому римівнику переважають граматично однорідні слова. У багатьох випадках — це іменники, що римується з іменниками, прикметники з прикметниками, дієслова з дієсловами і т. д. Відмінки майже ті самі. Як правило, відмінювані слова наведені в називному відмінку, дієслова в тій самій особі та в тому самому числі. Однак трапляються (як жаль, що не часто!) граматично неоднорідні слова, коли рими утворені з різних граматичних форм: *тьма* — *багатьма* — *крадькома*... З гасла на *-ла*: *бджола* — *зла* — *дотла* — *чвала* — *принесла* — *спроквола* (ст. 19). Бурячок слушно твердить у вступі: "Звичайно, у поезії більше цінують

граматично неоднорідні рими, але це вже питання, які стосуються [до] сфери функціонування рим у системі віршування поета, а не словника рим” (ст. 11).

Якщо кількість граматично однорідних рим у словнику дуже багата, можна сказати, всеохопна, то граматично неоднорідні рими наведені недостатньо, просто бідно. Поза всяким сумнівом, такого типу рими сприяють усуненню одноманітності, банальності, вони надають римованому творові гнучкості, еластичності — співзвуччя стають органічними, не штучно дібраними.

Щоб унаочнити моє побажання укладачам рецензованого словника, наводжу такі римоформи, яких або немає в їхній праці, або лише одна рима згадана — без пари: Ієрусалим — ми повелим, принамені — на камені (Т. Шевченко), криця — іскриться (Л. Українка), тяжко — пташко (І. Франко), на камені — важка мені (М. Бажан), сумнів — збезумнів, півоній — червоній, конклав — поклав (із власної практики). Я свідомий того, що переходжу в іншу сферу римоформ, але, гадаю, дуже цікаву для поетів, а щодо складних рим, які мають у собі по два слова чи й більше, — упорядниками зовсім не порушену. Добре було б у такому словнику рим подати й гомонімічні рими, напр., бурі (прикм., наз. мн.) — бурі (ім., род. одн.), лютець (ім., назва місяця, діял.) — лютець (род. мн. від ”люття”, музичний інструмент). Щоправда таких рим у нас обмаль.

Підсумовуючи, треба сказати, що ”Словник українських рим” — потрібна й корисна праця, яку варто вдосконалювати й поширювати. Треба сподіватися, що в перевиданнях укладачі будуть доповнювати римоформи, особливо граматично неоднорідних рим. Автори поетичних творів свідчать, що процес творчості — переважно стихійний процес, який відбувається в надхненні, майже без контролю раціонального чинника. Правдоподібно, поет у такий час не буде заглядати в римівник. Але редагування чи шліфування — це вже суворий, розумовий процес, для якого римівник може стати в великій пригоді не одному віршареві, пробачте, поетові. Заглянувши до ”Словника українських рим”, можна вхопитися за якесь відповідне, доречне слівце і кристалізувати думку чи поліпшити звучання строфи, рядка або й короткого вислову. Римована творчість в українській поезії, не зважаючи на модерністичні тенденції писати без рим, себто білими віршами, буде існувати завжди — не один поет подякує Бурячкові й Гуринові за допомогу знайти влучну риму, особливо для семантичного навантаження. Крім того, словник надається для глибокого вивчення українського словотвору — мовознавці також будуть ним користуватися.

До ”Словника українських рим” додано передмову — ”З глибини слова” Дмитра Павличка, який слушно наголошує, що ця книжка ”дає можливість поетові вивчати звукову структуру” української мови та її ”музикальні властивості”.

Яр Славутич

Зустріч польських та українських учених у Мюнхені

Відомий польський письменник, друг України, Ярослав Івашкевіч у передмові до двотомового видання "Антології польської поезії", що недавно з'явилася українською мовою в Києві, писав: "Шляхи наших двох народів у ході історії драматично сплїталися, не раз криваво і завжди значимо. Нас єднала то любов, то ненависть. Ми ніколи не були байдужі один до одного".

Ці слова польського письменника хай будуть вступом до окреслення змісту й мети другої українсько-польської наукової конференції, що 6-7 жовтня м. р. відбулася в будинку Українського вільного університету в Мюнхені.

Після успішної конференції 1977 року в Гамілтоні (Канада) понад дві десятки українських та польських учених з'їхалися до Мюнхену, щоб вести розпочате діло далі — спільно обговорювати минуле обох народів і шукати шляхів до порозуміння, до пліднішої співпраці. Мюнхенська конференція заслуговує на увагу зокрема тому, що на ній дискутовано польсько-українські взаємини новітнього часу, першої половини 20 століття: питання, не загоєні ні часом, ні дотеперішньою доброю волею різних кіл та людей обох сторін. Було це помітне зокрема на другий день конференції, коли зайшла мова про трагічні польсько-українські події під час Другої світової війни. На адресу обох сторін довелося почути не одне гірке слово.

Реферати мюнхенської українсько-польської наукової конференції умовно можна поділити на три групи. Передусім, це доповіді про польсько-українські взаємини в перші роки після розпаду Російської імперії: позиція польських політиків до майбутнього Східної Європи, Варшавський договір Петлюри, польсько-українсько-російський трикутник до Ризького миру. Про ці питання говорили професори Ю. Левандовський з Упсалі (Швеція), В. Сукенницький (Станфорд, США), З. Сталь (Лондон). Друге коло рефератів стосувалося до польсько-українських взаємин під час Другої світової війни та їхнього впливу на дотеперішнє взаєморозуміння між поляками та українцями як на батьківщині, так і в еміграції. Говорили на ці теми: Михайло Добрянський (Лондон), Борис Левицький (Мюнхен), В. Желенський (Париж), Богдан Осадчук (Берлін) та інші. Шукання шляхів на майбутнє — це третє коло рефератів. Висловились до цього Єжи Іранек-Осмецький, В. Малинкович, Пйотр Єглінський, К. Зеленко та інші.

Виразом прагнення польсько-українського порозуміння була

інавгураційна промова ректора УВУ Володимира Янева, який, між іншим, сказав:

Видимим знаком [безсторонньої аналізи минулого і надхнення до майбутньої спільної співпраці] уважаю те, що, з одного боку, маємо тут, як голову однієї сесії редактора Желенського, прокурора в голосному варшавському процесі С. Бандери й товаришів, а з другого мене, одного з головних обвинувачених членів крайової ексекутиви в львівському процесі Бандери і товаришів. Чи це дивний збіг обставин? А чи це голос глибокої розважливості, з якої випливає радше пересторога і вказівка на далеке майбутнє?

Потребу зустрічей між польськими та українськими вченими наголосив у своєму привітанні вчасникам конференції глава Католицької церкви, Папа Іван-Павло II. У привітанні говориться:

Учасникам другої польсько-української конференції його святість Іван-Павло II шле запевнення підтримки їхніх шляхетних прагнень до зближення обох братніх народів і до зміцнення співпраці для обопільного добра та для втримання світового миру.

Спробою синтези рефератів про польсько-українські взаємини між обома світовими війнами можна вважати змістовну доповідь професора Майнцького університету Ганса Роде. Роде говорив про велику дилему польських міжвоєнних урядів: з одного боку, польські політики прагнули сильної незалежної (між Німеччиною та СРСР) Польщі, з другого боку, ці політики в уряді Польщі не спромоглися протягом двадцятьох років висунути жадної продуманої концепції політики супроти національних меншостей у Польщі, хоч вони, ці меншості, становили майже 40% населення країни. Ці вагання й нерішучість польських міжвоєнних урядів, говорив Роде, великою мірою довели до катастрофи 1939 року.

Українсько-польські відносини під час Другої світової війни — відносини, про які важко сказати щось позитивне, на нашу думку, треба буде обговорити докладніше під час наступних зустрічей учених обох сторін. Те, що говорили Добрянський та Левицький було дуже повчальним. Але період цей надто складний, в ньому нагромадилося надто багато упереджень та емоцій, щоб його задовільно охопити в двох-трьох рефератах. Обговорити, підкреслювали доповідачі, треба буде геть усе, якщо поділяємо думку Хосе Ортега і Гассета про потребу вивчення минулого: "Ми потребуємо [знати] історію в її повному обсязі, якщо не хочемо повторити її знов".

Цікаво звернути увагу на думки учасників мюнхенської зустрічі про майбутнє. Ярослав Пеленський (США) вказав, — до речі дуже пластично, — на течії в сучасному суспільстві Польщі в навітленні української проблеми. На думку доповідача, наставлення польського громадянства є двох типів. Більшість поляків, а серед них і частина опозиційних кіл тримається погляду, що його Пеленський окреслив як "неоєндецький" або "ендокомуністичний". Ці люди вважають, що поляки не повинні

в'язатися з українською справою. Поляки не повинні намагання українців емансипуватися від впливу Росії ні підтримувати, ні їм шкодити. Це певна форма індіферентизму. Інша частина польського суспільства, — мова, передусім, про впливові кола польської опозиції, зокрема демократичних католиків, — характеризується поглядами, що їх можна окреслити поняттям українофільства. Ці кола доброзичливо ставляться до українців та їхніх прагнень мати свою незалежну демократичну державу, вони вивчають минуле України, зокрема хочуть пізнати *sine ira et studio* польсько-українське минуле та сучасне. Велику роллю, сказав доповідач, відіграє в цьому польський еміграційний журнал "Культура" в Парижі.

Думки Пеленського доповнив зі свого боку Єглінський, представник позацензурного журналу "Спотканя", який від 1977 року виходить у Любліні. Єглінський, представник генерації, що народилася в Польщі вже після війни, сказав, що його колеги усвідомлюють, що всі проблеми [польських] сусідів повинні їм бути близькі. Це стосується, підкреслив доповідач, передусім до України і українців, з яких приблизно двісті тисяч живуть сьогодні в межах Польщі. Існує в колах молодшої генерації Польщі велика жадоба докладного опрацювання польсько-українських взаємин, починаючи від середини 19 століття, бо саме тоді постали глибокі непорозуміння, наслідки яких відчуваємо всі донині. Варт відзначити, що наступне, дванадцяте число журналу "Спотканя" буде присвячене питанням української меншости в Польщі та польсько-українським взаєминам.

Які перспективи майбутньої співпраці між поляками та українцями на Заході? Що треба зробити? Желенський запропонував утворити спільну польсько-українську комісію науковців, яка б узялася за наукове видання матеріялів українсько-польських відносин цього століття. Річ у тому, що дотеперішні видання як з польського, так і з українського боку часто дуже односторонні, факти в них не завжди належно перевірені, а це часто веде до майже діаметрально протилежних інтерпретацій взаємного минулого. Спільне наукове видання улегшило б побачити важливі факти минулого в правдивішому світлі, без пристрастей.

Більшість учасників мюнхенської українсько-польської наукової конференції висловились за те, щоб подібні конференції влаштовувати частіше. Такі зустрічі на академічному рівні дадуть змогу обговорювати пекучі питання минулого, а тим самим творитимуть плятформу для спільних зустрічей ширших кіл представників обох народів.

Іван Гвать

На нашій не своїй землі

З нагоди 125-річчя з дня народження акад. Дмитра Яворницького, історика, археолога, етнографа, знавця історії Запорізької Січі, в актовій залі Дніпропетровського історичного музею відбулося урочисте засідання ("Культура і життя" від 16 листопада м. р.). Заплановано створити музей (за життя жорстоко переслідуваного) вченого і для цього відремонтовуватиметься дім, де він жив. Організатори розшукують меблі, картини, книги, листи, фотографії.

■ Київське видавництво "Музична Україна" пустило в світ клявір опери Миколи Леонтовича "На русалчин Великдень" на мотив однойменної казки Бориса Грінченка ("Україна" 1980, ч. 46). Як подає Дм. Палій в журналі, у незакінченій опері Леонтовича Михайло Вериківський і Станіслав Людкевич обробили певні хори та сцени, Мирослав Скорик підготував нотний матеріал, Діодор Бобин зробив редакцію віршованого тексту. "На відзначення 100-річчя від дня народження композитора оперу поставили на сцені Київського академічного театру опери та балету УРСР ім. Т. Шевченка під назвою «Русалчині луки»".

Як подала газета "Радянська Україна" ще від 10 червня 1979 р., цей театр показав прем'єру опери "На русалчин Великдень" М. Леонтовича в Москві разом з творами інших композиторів. Нагадаємо, що Леонтович загинув від руки підсланого вбивця.

■ Англomовний журнал "Юкрейн" (Київ), який раніше з'являвся чотири рази на рік, став від січня ц. р. місячником. Публікація призначена в основному для читача за кордонами України.

■ Накладом 100 тисяч примірників у Політвидавї України побачила світ при кінці м. р. книжка "Правові заходи боротьби проти пияцтва, алкоголізму і наркоманії".

■ Протягом трьох тижнів група студентів української філології Варшавського університету були практикантами полтавського педагогічного інституту ім. Короленка ("Наше слово", Варшава, від 12 жовтня м. р.). Подібну практику студенти української філології з Польщі попередніми роками проходили в Києві і Москві.

■ Археологи Харківського університету відкрили коло села Котельва на Полтавщині непограбоване скітське поховання ("Наше слово", Варшава, від 12 жовтня м. р.). На їхню думку — це місце, де 2500 років тому існувало величезне поселення з високорозвиненою культурою, яке, за Геродотом, називалося Гелон.

■ Газета "Молодь України" від 29 листопада м. р. вмістила звіт про пленум і постанову ЦК комсомолу України про виховання учнів проф-

техучилищ. Виявляється, що поміж учнями треба вести "боротьбу" за викоринення "таких ганебних пережитків минулого, як пияцтво, хуліганство, порушення правил і норм соціалістичного співжиття". Крім того, провід комсомолу занепокоєний тим, що "значна частина юнаків і дівчат має слабкі знання з суспільно-політичних дисциплін, що є основним засобом марксистсько-ленінської освіти учнів". Як причину "слабкого знання" подано те, "що в багатьох училищах виховання юнаків та дівчат ще проводиться непродумано, шаблонно".

У крамницях України почали продавати новий сорт хліба, який випечений із зерна тритикале, гібриду, виведеного вченими. Зерно тритикале своїми властивостями перевищує пшеницю і жито — багатше на білок, мінерали, відпорніше на мороз і хвороби, дає високі врожаї ("Труд", Москва, від 12 грудня м. р.).

Газета "Сільські вісті" від 17 грудня м. р. повідомила про розпродаж впродовж кількох днів накладом 100 тис. примірників публікації "Календар пасічника" на 1981 р., що побачила світ заходом київського видавництва "Урожай".

А. Грішкенас розповів у "Літературній Україні" від 5 грудня м. р. про ряд перекладів литовською мовою Антанаса Венцлови "української поезії". Венцлови належать також статті, спогади, нариси "про її творців". "Нещодавно в Вільносі вийшла російською мовою" книжка статтей Венцлови про українських літераторів тощо — "Міркування про літературу". Дописувач зацітував авторів слова: "Я дуже люблю Радянську Україн[у ...]. Але особливу любов здавна відчуваю до її людей, [...] відданих усією душею рідній землі..."

Як відомо, син Венцлови — Томас — представник Литовської гелсінкської групи на Заході.

Біля села Мисове (Кримської області) постане "перша в країні сонячна електростанція" ("Сільські вісті" від 5 грудня м. р.). Експериментальна станція матиме потужність 5 мегават.

22 грудня м. р. ввійшла в дію Рівенська атомна електростанція потужністю 440 тис. кіловат ("Робітничка газета" від 23 грудня м. р.).

Грузинський державний академічний театр ім. Шота Руставелі поставив "Кавказьке крейдяне коло" Б. Брехта і "Річард III" В. Шекспіра в київському театрі "Дружба" ("Робітничка газета" від 23 грудня м. р.). Головний режисер театру Роберт Стурау прийняв нагороду театрові — Почесну грамоту Президії Верховної Ради Української РСР — як "високу оцінку праці творчого колективу..."

1980 року присуджено Державні премії СРСР П. Загребельному за роман "Розгін" і О. Коломійцеві, В. Оглоблінові, С. Данченкові, В.

Івченкові, Б. Ступці за вистави п'єс "Дикий ангел" О. Коломійця і "Дядя Ваня" А. Чехова в Київському державному академічному українському драматичному театрі ім. Ів. Франка ("Радянська Україна" від 7 листопада м. р.).

■ Від 1 квітня ц. р. Радянський Союз застосує в себе практиковану довгий час на Заході систему літнього часу — стрілки годинників пересунуться на одну годину вперед ("Радянська Україна" від 8 листопада м. р.).

■ 19 грудня м. р. ввійшла в дію нова дільниця київського метрополітену довжиною 4,4 км з трьома станціями: ім. Тараса Шевченка, Петрівка і Проспект Корнійчука ("Робітничка газета" від 20 грудня м. р.). Довжина київського метро, яке розбудовує свою мережу далі, досягла майже 27 км; воно має 21 станцію.

■ У київському Республіканському виставочному павільйоні відбулася виставка "Петриківський розпис", на якій експонувалися зразки петриківського малювання в "оформленні книжок, плякатів, виробів з порцеляни, скла, для розмалювання тканин" ("Робітничка газета" від 3 грудня м. р.). На виставці були показані різні види орнаментів петриківського малювання.

■ В оголошенні відділу Укрдорресторан, що з'явилося в "Робітничій газеті" від 3 грудня м. р., повідомляється автобусних пасажирів Черкаської області про введення в дію нової форми обслуговування. Пасажири можуть "завчасно замовити обід безпосередньо в водія автобуса — ваше замовлення він по рації передасть диспетчерові наступної станції. На зупинці лоточники принесуть замовлене в автобус. [...] Пасажири [...] мають можливість без зайвого клопоту замовити те, що їм найбільше до смаку".

■ Минулого року вийшов у світ другий том видання "Листи до Марка Вовчка" (в-во "Наукова думка"), що містить у повнішому, ніж досі, обсязі листи кореспондентів до письменниці (раніше друкувалися в періодичній пресі лише 175 з 527 листів, які ввійшли до двотомника) ("Літературна Україна" від 29 лютого м. р.). Рецензент Н. Калениченко вважає, що "добре ілюстрована книга листів стане в пригоді багатьом науковцям, читачам, котрі цікавляться історією української літератури".

Юрій Майвський

3 міжнародної хроніки

Міжнародний комітет для підтриму чехо-словацької Хартії 77 щороку дає нагороду пам'яті Яна Палаха, молодика, що спалив себе на вулиці Праги в протесті проти російської інвазії й порушення прав людини в його країні. Нагороду присуджують за визначний твір або суспільно значущу діяльність — літературну, мистецьку, наукову, виховну, видавничу, публіцистичну в кордонах Чехо-Словацької Республіки. 1980 року присуджено таку нагороду вже вдруге. Вона припала видавництву "Петліце", що, діючи без дозволу, спромоглося опублікувати понад двісті книжок, які не могли побачити світу в державно контрольованих видавництвах. Розмір нагороди — 25.000 французьких франків (понад 5.000 доларів).

У статті "Радянська сільськогосподарська криза" Джералд Аттінг (Utting) аналізує важкий стан цього господарського сектора в СРСР ("Стар", Торонто, від 1 листопада м. р.). 60 років після кривавої революції і громадянської війни, що відбулися за "мир, хліб, землю" — Брежнев не в силі, на думку автора, забезпечити, щоб громадяни СРСР були ситі. Західні агрономи припускають, що низькі врожаї минулих двох років, правдоподібно, повторяться кілька разів у майбутньому, що спричинить кризу в продукції м'яса. "Ідеологічний розгартіш, організаційний хаос, недорозвинена система транспорту і політичний підхід до плянування підсилюють радянське сільськогосподарське страхіття". У відповідь на твердження радянських знавців, що в СРСР на пересічного споживача м'ясних виробів припадало 1913 р. тільки 63 фунти м'яса, 1965 р. вже 90, а 1978 р. — 123 фунти, автор відзначає, що американець на рік споживає приблизно 245 фунтів м'яса, а в СРСР ця цифра стояла на 125 1975 р., а від того часу постійно зменшувалася. "1981 р. може дійти до рівня нижче 100 фунтів, хібащо Кремлеві вдасться знайти якісь нові потужні джерела довозу збіжжя".

Четвертий випуск за 1980 р. публікації "Glaube in der 2. Welt" (Цюріх) містить велику статтю "Історична перспектива радянської політики супроти релігії на Україні" Б. Боцюркова. Автор подає перегляд ставлення уряду до релігійних угруповань у межах УРСР, зокрема в Західній Україні після кінця Другої світової війни.

У публікації "Index on Censorship" (Лондон) 1980, ч. 9 з'явилася стаття "Неросіяни: тримаються, хоч їм і не добре" Б. Нагайла, в якій автор навіглює стан "національного питання" в СРСР, показує заходи уряду щодо русифікації неросійського населення і наводить приклади протидії цьому членами руху опору в СРСР. Журнал містить також статті про самвидав (російський, литовський, зокрема церковний), цензуру (в СРСР і в Пакистані), про членів руху опору тощо.

■ Українські єпископи на Синоді Української Католицької Церкви (УКЦ), що проходив у Римі в узгодженні з Папою Іваном Павлом II, ствердили протизаконність і неважність так званого синоду 1946 року, який скликали були органи влади в Львові для включення в Російську Православну Церкву УКЦ і її самоліквідації ("Нью-Йорк таймз" від 4 грудня м. р.).

■ Публікація "Dokumentation" західно-німецької Євангельської пресової служби повністю присвятила свій випуск ч. 25 з минулого року документам Юрія Бадзя і Світлани Кириченко, його дружини. Вміщено німецькою мовою "Відкритий лист до Президії Верховної Ради СРСР і ЦК КПРС" Бадзя (від квітня 1979 р.) і "Звернення до Міжнародної асоціації юристів, Міжнародної Амнестії, Пен-Клубу і Гайнріха Белля" С. Кириченко (від 5 січня 1980 р.).

■ Члени групи ч. 11 Міжнародної Амнестії, США (Нью-Йорк) зорганізували інструментальний і вокальний концерт на пошану Зіновія Красівського, ув'язненого члена руху опору. Концерт відбувся 13 листопада м. р. в приміщеннях Музичного коледжу ім. Маннса.

■ Засоби масової інформації на Заході звітували з Мадриду про перебіг перед-Різдвяних засідань Конференції в справах безпеки й співпраці в Європі. Як відомо, в Мадриді виступали на пресових конференціях члени руху опору, які тепер живуть на Заході: Людмила Алексєєва, В. Буковський, Т. Венцлова, П. Григоренко, О. Гінзбург, Е. Кузнецов, В. Мороз, Л. Плющ, Айше Сейтмуратова, Ніна Строката-Караванська, А. Халгатян.

■ Обговорюючи статтю О. Солженіцина з критикою розуміння Заходом СРСР, його політики супроти СРСР, що з'явилася була в публікації "Форін афейрз" (весна м. р.), журнал умістив лист Є. Лебля в випуску за осінь 1980 р. Лебль, колишній перший заступник міністра зовнішньої торгівлі Чехо-Словаччини, розглядає твердження Солженіцина, що українці і прибалтійці вітали прихід нацистів-німців під час Другої світової війни. Лебль твердить, що члени цих народів були готові воювати з німцями проти радянської влади (якби не захланність гітлерівців), а населення Росії цього бажання не виявило, і тому "1946 р. Сталін мав повну рацію, коли він проголосив, що ніяка інакша нація, а тільки російська, була готова взяти на себе фантастичні жертви і мати волю піти в бій і побороти німецького загарбника. Він цим визнав, що тільки російська нація ідентифікувала своє національне добро з тим, чим був Радянський Союз. Цей вияв російського націоналізму був складником старої російської імперіялістичної гардії". Лебль кінчає заявою про те, що поневолені народи СРСР — "потенційні союзники Заходу і зокрема Сполучених Штатів".

Ю. М.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

АЛІСА КООНЕН

Дорогий Пане Редакторе!

У статті Св. Гординського "Гортаючи сторінки «Патетичної...»" ("Сучасність" 1979, 5, ст. 58) зазначено, що відома російська акторка Аліса Коонен була фінського походження.

У статті Ів. Майстренка "Гамлет проти Сталіна" ("Сучасність" 1980, 11, ст. 23) зазначено, що Аліса Коонен була фінського походження.

Зі слів Гординського мені відомо, що відомості про походження Коонен подав йому Аркадій Любченко. Можливо, що Майстренкові те навіть міг підказати Микола Куліш. Врешті, це не має значення.

Оскільки до сьогоднішнього дня Аліса Коонен лишається кращою виконавицею ролі Марини з "Патетичної сонати" Куліша, дозволяю собі забрати увагу читачів посиланням на її спогади. З них видно, що Аліса Коонен була народжена в Москві, а її "... батько народжений у Вільнюсі (Вільна), мати його була полькою, а батько бельгієць..." (А. Коонен. Страницы из моей жизни, — "Театр" 1965, 11, ст. 126).

З пошаною,
Валеріян Ревуцький

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Василь Барка*: Поклик (Осінь). — Зима (Її тюремність і пташиний час).
8 *Емма Андієвська*: Відчитування майбутнього.
17 *Варлам Шаламов*: Двоє колимських оповідань: Рябокінь; Тітка Поля. *Переклав Ігор Качуровський*.
25 *Василь Стус*: Із збірки "Палімпсести".
28 *Валентин Мороз*: Зелене дерево Антонича.
33 *Святослав Караванський*: Війна словес або Кожен Івась має свій лас.
35 *Ізраїль Клейнер*: Львівські етюди.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 40 *Валеріян Ревуцький*: Рей Майкл: риси до профілю.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 45 *Петро Григоренко*: Спогади.
61 *Вікентій Шандор*: Бенеш в екзилі і карпатські українці.
67 *Яків Сусленський*: Люди і нелюди.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 73 *Мирослав Прокоп*: Страйки в Польщі і українські висновки.
82 *Іван Гвать*: Скільки українців у Чехо-Словаччині?

У ПРИЙМАХ У ЧУЖИХ

- 89 *Яків Сорокер*: Про одного несправедливо забутого мистця-українця.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 97 Україно, надіє наша... (З литовського самвидаву).

ЖИТТЯ В ХАРКОВІ

- 104 *Василь Сокіл*: Здалека до близького.

ХЛІБ ВИГНАННЯ

- 117 *М. Д. Д., РМт*: Польські квадратури кола.

ПОСМІШКА

- 123 *Геннадій Гвинт*: Парнас і діяспора.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 129 *Роман Ільницький*: В обороні української справи.
132 *Яр Славутич*: Перший український римівник.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 135 *Іван Гвать*: Зустріч польських та українських учених у Мюнхені.
138 *Ю. Майвський*: На нашій не своїй землі.
141 *Ю. М.*: З міжнародної хроніки.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 143 *Валеріян Ревуцький*: Аліса Коонен.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilytzykj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1981 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країни, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вилат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

ЗОШИТИ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ, ВИПУСК III

ЗУПИНІТЬ КРИВОСУДДЯ!

СПРАВА ЛЕВКА ЛУК'ЯНЕНКА

Мюнхен, 1980, 264 ст., 8 фотографій. Упорядкування, довідки і передмова Степана Садовського. Обкладинка Ірини Івахів.

Образ Левка Лук'яненка — одного з найвидатніших діячів і захисників українського руху опору останніх двох десятиріч у світлі його статей, листів та звернень до органів влади СРСР та міжнародних чинників.

Збірник складається з чотирьох частин: Документи Л. Лук'яненка (1961-1977), Листи до Л. Лук'яненка, Другий арешт і суд над Л. Лук'яненком, В обороні Л. Лук'яненка.

Ціна 14 ам. дол.

ЗОШИТИ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ, ВИПУСК I

ПОГРОМ В УКРАЇНІ

1972 — 1979

Мюнхен, 1980, 312 ст., 29 фотографій. Упорядкування і супровідна стаття Романа Купчинського. Обкладинка Ірини Івахів.

Збірник найважливіших самвидавних документів до справ таких провідних діячів українського правозахисного руху, як Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Олександр Сергієнко, Василь Лісовий, Євген Пронюк, Борис Ковгар, о. Василь Романюк, Михайло Осадчий, Іван Гель, Ігор Калинець, Ніна Строката, Стефанія Шабатура і Надія Світлична.

До збірника входять тексти вироків, протестних заяв, петицій та статей переслідуваних за переконання патріотів.

«Погром в Україні» — це підручна книга для вивчення найновішої історії українського народу, його боротьби за національне, політичне і соціальне визволення.

Ціна 14 ам. дол.